

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

ЛИПКА Мар'яна Михайлівна

**Психологічна структура Я-концепції у
функціональному полі самосвідомості особи /**
**The psychological structure of self-concept in the
functional field of self-awareness of a person**

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСЗм-21
М.М. Липка

Науковий керівник:
д. психол. н., професор А.В. Фурман

Кваліфікаційну роботу

допущено до захисту:

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **А.Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ – 2023

АНОТАЦІЯ

Липка М.М. Психологічна структура Я-концепції у функціональному полі самосвідомості особи. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» за спеціальністю 053 Психологія. – Західноукраїнський національний університет. – Тернопіль, 2023.

У магістерській роботі досліджено еволюцію та генезу філософсько-наукового пізнання концептуального Я та Я-концепції у сфері самосвідомості людини; обґрунтовано феномен Я-концепції в сучасних напрямках гуманітаристики; вивчено логіко-змістову характеристику психологічної структури та компонентів Я-концепції як функціоналу самосвідомості особи; емпірично виявлено критерії, показники та рівні становлення Я-концепції як основної ланки самосвідомості.

ANNOTATION

Lypka M.M. The psychological structure of Self-concept in the functional field of self-awareness of a person. – Manuscript.

Research for the acquisition of educational qualification level "Master" in specialty 053 Psychology. – West Ukrainian National University. – Ternopil, 2023.

In this master's work, the evolution and genesis of the philosophic-scientific cognition of the conceptual Self and the self-concept in the sphere of human self-awareness were investigated; the phenomenon of Self-concept in modern directions of humanitarianism is substantiated; the logical-content characteristics of the psychological structure and components of the Self-concept as a function of a person's self-consciousness were studied; the criteria, indicators and levels of Self-concept formation as the main link of self-awareness are empirically revealed.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО Я-КОНЦЕПЦІЮ У ПСИХОЛОГІЇ	6
1.1. Генеза філософсько-наукового вивчення концептуального Я та Я-концепції у сфері самосвідомості людини	6
1.2. Я-концепція як психосоціальна проблема в сучасних напрямках гуманітарної науки	19
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ЛОГІКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЛАНКИ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИ	35
2.1. Сутнісне у змістовленні психологічної структури Я-концепції як інтегральної організованості та функціоналу самосвідомості	35
2.2. Критерії, показники та рівні продуктивного становлення Я-концепції як центральної ланки самосвідомості	45
Висновки до розділу 2	53
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. Більшість вітчизняних та сучасних дослідників поняття «самосвідомість» та «Я-концепція» розглядають як дещо схожі та водночас відмінні теоретичні конструкти за змістово-феноменальним наповненням. Зокрема, перше характеризують як усвідомлене ставлення людини до своїх потреб та здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок. У самосвідомості особи зіставляються погляди, почуття, вчинки із існуючими у свідомості нормами, вимогами, правилами взаємодії із довкіллям. Це сприяє усвідомленню обов'язку, меж свободи і відповідальності відповідно до ідеалів і моралі колективу, групи, класу, народу, до яких себе відносить особа. Моральним самоконтролем тут постає совість. Головними елементами структури самосвідомості особистості є знання, переконання, ідейність, почуття, воля, світогляд. Її формування відбувається у процесі предметно-практичної й духовної діяльності та спілкування. Феномен Я-концепції вчені обґрунтовують як систему уявлень людини про себе, яка містить усвідомлення своїх: а) когнітивних (інтелектуальних) властивостей, котрі організуються в образі Я; б) емоційно-ціннісних самоставлень, що виявляються у самооцінці; в) поведінкових дій, які характеризуються проявами перших двох компонентів.

Століттями мислителі і науковці вважали, що витoki і зміст уявлень людини про себе, або про Я-концепцію, заслуговують ґрунтового вивчення. Однак вони усвідомлювали, що ці самісні уявлення становлять надскладний об'єкт пізнання, адже не існує чіткої структури цього внутрішньо прихованого феномену свідомості. Утвердження людини як особистості центрується навколо розгортання її розвиткового процесу становлення Я-концепції як осереддя самосвідомості, починаючи від раннього дитинства і завершуючи етапом зрілості. Соціокультурне опосередкування значимими іншими дає змогу цілісно пізнавати та ефективніше впливати на перебіг складових цього складного явища внутрішнього світу людини.

Об'єктом вивчення є функціональне поле самосвідомості і психологічні можливості та внутрішні умови його актуалізації.

Предмет дослідження становить взаємодоповнення чотирьох компонентів психологічної структури Я-концепції як інтегрального функціоналу самосвідомості особи.

Мета пошуку – наукове обґрунтування Я-концепції як теоретичного конструкту сучасної психології.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити філософсько-психологічне висвітлення тематики концептуального Я і Я-концепції в сучасному науковому дискурсі;
- 2) розкрити сутнісне логіко-психологічне узмістовлення Я-концепції як інтегральної ланки та функціоналу самосвідомості людини;
- 3) аргументувати системну єдність критеріїв, показників та рівнів продуктивного становлення Я-концепції як центральної ланки самосвідомості.

Методи дослідження: для вирішення сформульованих завдань дослідження було використано такі методи: *теоретичні* – узагальнення, психосоціального теоретизування, ідеалізація, аналіз, порівняння, класифікація та моделювання різних даних мисленнєвого експерименту; *емпіричні* – психологічне спостереження, бесіди, опитування.

Методологічна основа дослідження:

- теоретичні засади формування Я-концепції у системі соціально-культурної взаємодії та ідея самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції в інноваційному освітньому просторі (А.Н. Гірняк, В.О. Комісаров, О.Є. Фурман, А.В. Фурман та ін.);
- положення щодо єдності свідомості і діяльності (Г.О. Балл, Л.С. Виготський, П.І. Зінченко, С.Л. Рубінштейн та ін.);
- конструкти самосвідомості та Я-концепції у психології (Р. Бернс, М.Й. Боришевський, В. Джемс, З. Фройд, О.Є. Фурман, П.Р. Чамата, та ін.);
- концепти сучасної психологічної науки про Я-концепцію особистості (Л.І. Анциферова, Р. Бернс, Е. Еріксон, І.С.Кон, В.В. Столін та ін.);

- загальнопсихологічні дослідження у сфері розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності (О.М. Бандурка, О.В. Землянська, Г.С. Костюк, та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в авторському обґрунтуванні поетапного, ситуаційно-феноменологічного, вактуальнення чотирьох компонентів системно-функціонального розвитку Я-концепції особи як центральної ланки самосвідомості, а саме у висвітленні почергового взаємодоповнення ментально-когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного і спонтанно-духовного складників внутрішньо згармонізованого концептуального Я.

Практичне значення магістерської роботи центрується навколо компонентів, параметрів, критеріїв, показників і феноменологічних оприявнень (свідчень, маркерів) ситуаційної генези Я-концепції особистості, що збагачує компетентнісний потенціал психолога-практика у роботі з клієнтами на різних етапах ділової взаємодії (психопросвітницькому, діагностичному, психокорекційному, психотерапевтичному та ін.).

Структура й обсяг дослідження: Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, 2 рисунків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок, з них основного тексту – 57 сторінок.

За результатами проведеного дослідження опубліковано 1 стаття у фаховому журналі (*Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. 0,6 др. арк.) та двоє тез у Міжнародних конференціях.

РОЗДІЛ 1.

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО Я-КОНЦЕПЦІЮ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Генеза філософсько-наукового вивчення концептуального Я та Я-концепції у сфері самосвідомості людини

Філософсько-методологічний аспект пізнання людського Я та Я-концепції в історії світової наукової думки виражається в різних моделях людини. Тут, залежно від спрямованості, дослідження Я-концепції особистості здійснюється у взаємозв'язку з вирішенням проблем співвідношення людського Я і Світу, суб'єкта та об'єкта, свідомості та буття, саморозвитку та поглиблення самопізнання, а також еволюції образу людини та розкриття у ньому потенційних здібностей. Своєрідне розуміння Я-концепції на філософсько-методологічному рівні знайшло відображення у:

- розвитку соціальних відносин та культури, що супроводжується усвідомленням цінності особистості, філософський інтерес зміщується у сферу суб'єктивного самопоглиблення у вивченні особистості;
- історії філософсько-психологічної думки значною мірою пов'язана з тим чи іншим вирішенням проблеми свідомості та самосвідомості особистості, її Я-концепції як феномена свідомості;
- проголошенні у філософії цінності людського Я привело до розквіту антропоцентричних філософських теорій та створення психологічних концепцій свідомості та самосвідомості особистості.

Екзистенційні концепції філософсько-психологічної думки сформували основу гуманістично орієнтованої психологічної традиції у вивченні Я-концепції особистості, показавши, що людина вибирає певний спосіб життя, вибудовує власну систему цінностей та уявлення про себе в незавершеному світі, серед множини ціннісних систем. Це пояснюється тим, що по-перше, у фокус

філософської уваги потрапляють специфічний спосіб буття людини та її точка зору, яка стає єдиною можливою точкою відліку у світотлумаченні; по-друге, у філософії екзистенціалізму картина світу має бути змальована так, як світ дано, представлений людині, тобто як феномен свідомості. Своєю чергою, світ особистості – це структура значних відносин, у яких існує людина і всередині яких вона діє. Події, як минулі, так і справжні, існують у світі остільки, оскільки людина ставиться до них, усвідомлює їх, будує; по-третє, вчені, які присвятили своє життя вивченню феномену духовного Я, незалежно від світогляду, сфери професійної діяльності, були єдині у своїй вірі в людину, та її універсальні можливості, що виходять за межі буття та розвитку [4; 17; 38].

Результати проведеного нами аналізу філософсько-психологічної літератури дають змогу відзначити наступне. Для філософсько-психологічної думки характерні дві основні особливості. Перша – антропоцентризм філософсько-психологічних шукань. У зв'язку з цим В.В.Зеньковський (1991, Т.1, ч.1, с.16) підкреслює, що «... філософія не теоцентрична (хоча в значній частині своїх уявлень і глибоко і суттєво релігійна), не космоцентрична (хоча питання натури філософії дуже рано привертала до себе увагу філософів), – вона найбільше зайнята темою про людину, про її долю та шляхи, про сенс і цілі історії». Друга – плюралістичність у побудові теорій Я, в яких органічно поєднується взаємопроникнення та взаємоперехід абсолютно різних підходів до проблематики Я-концепції [11; 54].

Установка філософської думки на пізнання особистістю самої себе будується в дотик з психологією і релігією, де «усвідомлення самого себе – це напруга, що збирає та сполучає всі сили та функції душі, тобто «його», якеś «ярмо»; але водночас воно означає і визволення, бо накладається на мене моїм справжнім «Я» (Б.П.Вишеславцев, 1994, с.256).

Особлива увага до розуміння і пізнання Я пояснюється тим, що для філософії «людина є мікрокосмосом, що в ній розкривається універсум і, що доля Я є водночас і доля універсуму» (Н.А.Бердяєв, 1991, с.88). Від цього з особливою силою звучить заклик до самосвідомості у Ф.М. Достоевського (1974, т.26,

с.139): «Не поза тобою правда, а в тобі самому; знайди себе в собі, підкори себе, опануй собою, – і побачиш правду. Не в речах ця правда, не поза тобою і не за морем десь, а насамперед у твоїй власній праці над собою».

Важливим для нашого дослідження є спроба філософів знайти причини кризи Я, яку переживає кожна людина. Суперечності викликаються на думку Л.Н.Толстого (1993, с.5) невірним уявленням про сутність Я в житті людини. Примітно, що мислитель у Я бачить невидимий початок, що дає життя: «Крім того, що ми бачимо, чуємо, обмацуємо і про що знаємо від людей, є і таке, чого ми не бачимо, не чуємо, не відчуваємо і про що ніхто нічого не говорив нам, але ми знаємо найкраще на світі, це те, що дає нам життя і про що ми говоримо Я».

Як бачимо, у вітчизняній філософії склалися свої самобутні традиції розгляду Я-концептуального, самопізнання, самовдосконалення та саморозвитку особистості. Чітка традиція персоналізму яскраво проявляється у філософській рефлексії Я в роботах Б.Г.Ананьєва, К.А.Абульханової, М.М.Бахтіна, В.С.Біблера, Л.П.Буєвої, М.В. Дьоміна, Е.В.Ільєнкова, М.К.Мамардашвілі, С.Л.Рубінштейна, А.Г.Спіркіна та ін. [13; 45; 47].

У зарубіжній філософії методологічні основи сучасних підходів до дослідження Я-концепції багато в чому опираються на висновки І. Канта про визнання кожної людини метою в собі та недопущення її перетворення на засіб для інших; рефлексивну природу психології; складній картині людського Я – Я об'єктивного та суб'єктивного, чуттєвого та інтелектуального, орієнтованого на зовнішній світ і на себе; методи інтроспекції; залежності механізмів саморегуляції поведінки та психічної діяльності від апперцепції. Ідеї І.Канта знайшли подальший розвиток у поглядах сучасників. Водночас у своїх працях Г.Гегель поділяє Я на теоретичне та практичне. У роботах І. Фіхте самість – це саморух думки, а Я – основна передумова активності. «Етика» Л.Фейєрбаха спрямована на самість, на сприйняття себе, на пізнання інших через Я. О.Конт дає визначення психічного Я, спираючись на механізм взаємодії та взаємоспілкування.

У надрах екзистенційних концепцій (Ф. Brentano, Е. Гуссерль, С. К'єркегор, М. Хайдеггер та ін.) народилася гуманістична психологія, що дала сучасній науці та психотерапевтичній практиці поняття «Я-концепція» [55; 58]. Філософсько-психологічні уявлення про Я-концепцію в релігійному екзистенціалізмі полягають: 1) у фундаментальному факті людської екзистенції – живому відношенні «людина з людиною» та зв'язку між Я і Ти, Я – Воно; 2) у пріоритеті Я-тілесного, де групується весь досвід особистості та критеріїв оцінки свого життя; 3) у застосуванні методу розуміючого переживання і звіті «про кожний душевний феномен, кожне переживання, яке виявляється ... в самоописах» (К.Ясперс, 1996, т. 2, с.111).

Основні методологічні принципи дослідження процесу становлення Я-концепції, способів існування Я-свідомості, К. Ясперс викладає виходячи з того, що в психології не можуть бути створені одноосібно пануючі теорії Я і необхідний аналіз окремої особистості, поступу та дії. Дослідник визнає високий рівень розвитку Я-духовного у вищих керівників, яким властиві «індивідуально-самостійні біографії», тоді як для «безособових інших» у біографіях характерний схематизм.

У філософсько-психологічних роботах вчених атеїстичного екзистенціалізму (А.Камю, М.Мерло-Понті, Х.Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр та ін.) зазначається, що соціально-психологічний зміст Я-концепції особистості вносить сенс у «абсурдний світ», внаслідок чого людина змушена проєктувати себе, вибирати своє Я-моральне. У вченні М.Мерло-Понті актуалізується два види методологічних проблем: перша стосується взаємин між Я-духовним і Я-тілесним, друга – між об'єктивним і феноменальним тілом людини [42; 44]. Тому, що Я-тілесне – це місце зустрічі суб'єкта та світу. Образ тіла розкриває феноменальне тіло, що одухотворює світ, утворюючи з нею струнку систему, «корелятивну єдність».

Теоретична побудова концепції Я згідно з Х. Ортегі-і-Гассету здійснюється на основі її двоїстого розуміння через центральне поняття «життя». З одного боку, «Я ... не є матерія, не є дух. Це щось, що передусім всім теоретичним

відповідям, це просто той, хто повинен прожити певне життя» (1947, с.400), а з іншого – Я є «все побачене зсередини самого себе. Я – це не людина на протилежність речі; Я – не «ця» людина на протилежність людині «ти» або людині «він». Я є тільки образ мого Я» (1989, с. 147).

Згідно з Ж.-П.Сартром, Я перебуває в свідомості, це «озеро небуття», «певне ніщо», занурене в локальну та тимчасову відкритість. В результаті уяви відбувається відрив свідомості від світу та очищення від рефлексивної конструкції Я з її якостями.

Таким чином, в екзистенційних підходах відкидається раціональне пізнання реальної Я-концепції і проявляється тенденція проти панування усталених філософсько-психологічних теорій [27; 32]. Персоналістські концепції (Г.Мадіньє, Е.Муньє, П.Фрес та ін.) засновані на розумінні Я як творіння кохання, значенні позитивних міжособистісних відносин, де велика роль відводиться несвідомому забезпеченню зв'язку між Я і не-Я. Крім цього, створюється теорія «Ми». Г.Мадіньє (1995, с.22) виділяє два способи самопізнання. Людина «може, перш за все, прагнути описати себе як річ серед речей, і виявити механізми, що діють у ньому; в такому випадку людина вивчає себе як мініатюрну машину, що виробляє пристрасті та ідеї та їх гру йому цікаво було б зрозуміти. ... Але коли я хочу пізнати себе, я можу йти іншим шляхом, тепер мова йде вже не про те, щоб розглядати себе ззовні, а про те, щоб зрозуміти себе зсередини, зрозуміти, що таке Я як суб'єкт, що таке саме Я, що говорить «Я» і як має діяти». Визнаючи комунікацію вихідним чинником існування Я, Муньє (1993, с.41-42) формує суть персоналізму в прагненні побудови «особистісного суспільства»: 1) вийти за межі самого себе; 2) зрозуміти інше Я; 3) брати відповідальність за долю, біль, радість, завдання іншого; 4) бути вірним. У зв'язку з цим він підкреслює, що «Я існую тільки тією мірою, якою існую для іншого...».

У центрі уваги прагматичної концепції (У.Джеймс, Дж.Дьюї, Р.Рорті та ін.) знаходиться проблематика вивчення уявлень індивіда про себе. У.Джеймс, один з перших, дає порівняльний аналіз самості і поняття «Я». Він висловив також цікаву

думку про те, що самість (self) прибуває і убуває «в діаметрі» разом з полем соціальної активності [8; 9; 57]. На думку вченого почуття Я розвивається у зв'язку з засвоєнням поняття «своє – чуже»: «ясно, що тим часом, що людина називає «Я» і що вона просто називає «моє», важко провести чіткий кордон. Ми ставимося до певних речей, що належать нам, майже так само, як ми ставимося до самих себе. Наша репутація, наші діти, речі, зроблені нашими руками, – все це може бути так само дорого, як і власні наші тіла і, якщо хтось робить замах на них, це викликає те ж почуття протесту і захисні дії, як і в разі замаху на наше тіло... Найбільш можливим у широкому сенсі «Я» – це сукупність всього, що людина може назвати «своїм», – не тільки своє тіло та фізичні сили, а й свій одяг, свій дім, свою дружину та дітей, своїх батьків та друзів, свою репутацію і роботу, свою землю і коней, і яхту, і рахунок у банку, все це викликає у нього ті самі емоції. Якщо вони множаться і процвітають, людина тріумфує, якщо вони виснажуються або навіть гинуть, він впадає в зневіру – не обов'язково шкодуючи однаково про кожну втрату» (У.Джеймс, с.291-292).

У своїх роботах У.Джеймс визнає вирішальне значення у виборі Я-соціального за темпераментом людини, власне біопсихологічною особливістю її реакції на зовнішній світ. Для розкриття специфіки Я-концепції Дж.Дьюї вводить поняття «проблематична ситуація», а Р.Рорті визначає значення понять, ідей через їх практичний наслідок у розвитку Я.

Отже, для феноменологічного напрямку у вивченні Я-концепції питання про межі Я-свідомості остаточно не зрозуміле. У цьому особливу цінність представляють методи інтуїтивного розуміння реальної Я-концепції особистості. Феномен «Ми» (крім персоналістської концепції) сприймається як негативний для процесу становлення Я-концепції [2; 6; 29]. Зіставлення структур мови та механізмів дії несвідомого у дослідженні Я-концепції як точки перетину мовленнєвих практик особистості здійснюється в структуралізмі (Л. Альтюссер, Р. Барт, Ж. Лакан, К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.), постструктуралізм (Ж. Делез, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар та ін.), постмодернізмі (Ж. Батай, М. Бланшо, Е. Кассіер та ін.) та мовознавстві (Дж. Гінзбург, М. Мосс, К. Меррей, Х. Пілот, Б.

Слугоський та ін.) на основі використання «семіотичних ресурсів» дискурсивного самопояснення континуумів переходу від особистості до її уявлень про себе та уявних проєктів свого Я, «біографічних сюжетів» «оповідної структури» Я-концепції та співвідношення символічного, реального і уявного в практиці діалогу Я-Інший.

Згідно з Ж.Лакану, Я ніколи не може бути визначено у зв'язку з тим, що по-перше, воно завжди в пошуках самого себе і здатне бути репрезентовано через Іншого, по-друге, воно не здатне «повністю увійти до свідомості» Іншого. У структурі психіки панує символічне Я (сфера соціальних і культурних уявлень, засвоєваних несвідомо) над реальним Я (сфера біологічно породжуваних і психологічно сублімованих потреб і мотивів, які не дано свідомості в доступній для нього раціоналізованій формі) та уявним Я (комплекс ілюзорних уявлень, які особистість створює для свого психологічного захисту). Подібну думку висловлює Р. Барт (1972, з. 163), який підкреслює, що мовна практика особистості змінює як світ Я-образу, так і зміст її Я-концепції. «Коли я використовую знак «Я» – це тим самим я посиляюся на себе, оскільки стверджую: тут має місце акт, який завжди відбувається заново, навіть якщо він повторюється, сенс його завжди інший [33; 37; 52]. «Я» те, хто пише «Я», – це не те саме «Я», що прочитується тобою. Таким чином, домінування Я-символічного перетворює Я-реальне особистості в маріонетку Іншого, роблячи його заручником влади іменування, мови та письма.

Серйозні наслідки для переосмислення проблеми Я-концепції має спілка лінгвістики та літературознавства. Континуум переходів між особистістю та її уявленням про себе описує М.Мосс (1986, с. 22): «Від простого маскарadu до маски, від імені до індивіда; останнього – до фундаментальної форми думки та дії. І це завершує весь шлях».

Свій варіант теорії Я-концепції пропонують Дж. Гінзбург і Б.Слугоський (1989, с.51), яку вони розробляють як модель «культурно санкціонованих способів розповідання про себе та інших на певних етапах життя», розуміючи її як «раціоналізований опис саморозповіді». Сформульоване ними поняття

«соціального контитуїтету» є важливим для дослідження Я-концепції, оскільки вона ними мислиться як «соціально сконструйована» і лінгвістично закріплена у вигляді автобіографії.

Ще далі шляхом «олітературування» Я-концепції пішов К. Меррей (1989, с. 176-205). Він визначає «оповідальні структури» Я-концепції на життєвому шляху особистості як «комедію» (перемога молодості та бажання над старістю та смертю. Конфлікт тут пов'язаний з придушенням бажання нормами та звичаями суспільства і знаходить свій дозвіл у результаті ризикованої пригоди, у ході свята «що знімає», тимчасово скасовує незручності обтяжливих умовностей, за допомогою чого відновлюється здоровіший стан «соціальної одиниці»), «романс» (націлений на реставрацію шанованого минулого, що здійснюється в ході боротьби між героєм і силами зла), «трагедію» (індивід зазнає поразки при спробі подолати зло і виганяється зі свого суспільства, зі своєї «соціальної одиниці») та «іронію» (демонстрацію того факту, що «комедія», «романс», «трагедія» не гарантують досконалості Я-морального та соціального порядку) [56].

Вищеперелічені підходи доповнює Х. Пілот (1986, с. 139-183), який розглядає процес розвитку Я через здатність особистості до самовизначення: по-перше, коли особистість визначає своє майбутнє, вона стає однією з особистостей, якими вона може бути, і тільки внаслідок цього набуває реальної ідентичності, по-друге, в результаті кожного акту визначення та освоєння реального майбутнього вона «генерує той чи інший факт з деякого можливого, але ще не дійсного становища речей». Отже, майбутню історію життя, згідно з Х. Пілотом, особистість обирає з ряду можливих історій, а потім намагається здійснити цей вибір на ділі.

Сучасні мовні теорії Я (Р.Гіббс, С.Глаксберг, К.Каччарі та ін.) досліджують Я-концепцію в контексті концептуальної (образ світу у свідомості людини) та мовної («означаюча») «картини світу», що дозволяє судити про «мовне бачення самого себе». Тут домінують дві гіпотези: 1) «концептуально метафорична» (Р. Гіббс), де образна мотивація ідіом ґрунтується на абстрактних способах

інтерпретації одних сутностей у термінах інших; 2) «інтерференції» (С.Глаксберг), згідно з якою ідіоми викликають у свідомості образи, що базуються на прямих значеннях компонентів відповідних ідіоматичних виразів. Ці образи не залежать ні від метафізичних моделей, ні від актуального значення ідіоми [7; 20].

Таким чином, сприйняття Я-свідомості як тексту, структурованого за законами мови та її організація як художньої розповіді з усіма неминучими наслідками тих канонів літературної умовності, за якими будується світ художнього вимислу, передбачає набуття Я-концепцією тих же характеристик літературної умовності та вигаданості, що й будь-який витвір мистецтва, який може бути пов'язаний з дійсністю лише дуже опосередковано. У надрах мови формується «мовна картина світу», один із «глибинних верств» Я-концепції людини [10; 35; 46].

Неомарксистський погляд (В.-А. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Хабермас та ін.) на Я-концепцію базується навколо вирішення наступних методологічних проблем: 1) соціально-економічної природи творчого Я в перетворенні трудової діяльності; 2) руйнівного Я, розпаду структури Я-концепції та подолання втрати самого себе; 3) концептуалізації авторитарного Я. Особлива увага приділяється довгостроковому процесу перетворень у суспільстві через перетворення реальної Я-концепції конкретної особи та аналізу глибинних мотивів її поведінки.

Соціологічні дослідження Я-концепції почали проводитися на початку ХХ століття під час аналізу соціальних взаємодій. Величезного впливу розвитку соціологічної теорії Я-концепції надали роботи Дж.Г.Міда, який вважав, що становлення Я-концепції є не що інше, як те що відбувається «усередині» особистості.

Загострений інтерес до неповторного внутрішнього світу особистості, її життєвого шляху є однією з головних особливостей різних теоретичних підходів соціології, що розуміє (М. Вебер, Ф. Знанецький), що передбачає вивчення концепції Я через розуміння проблем іншої людини. Витоки цієї орієнтації

дослідження перебувають у роботах В.Дильтея, де розуміння життєвої реальності Я-концепції здійснюється методами співпереживання та інтуїтивного розуміння.

Поєднання філософії прагматизму та соціологічної інтерпретації теоретико-експериментальної конструкції Я-концепції відбулося в символічному інтеракціонізмі (Дж. Болдуїн, І. Гоффман, Г. Зіммель, Ч. Х. Кулі, М. Кун, Дж.Г. Мід, Т. Тарленд, У. А. Томас, Е. Треверс, Р. Фогельсон, Т. Шібутані та ін.). У цьому підході теорія та практика вивчення Я-концепції спираються на три методологічні посилки:

- 1) люди реагують на довкілля залежно від значень, якими вони наділяють елементи свого оточення;
- 2) ці значення є продуктами соціальної взаємодії;
- 3) ці значення схильні до змін, в результаті індивідуального сприйняття в рамках такої взаємодії. В основі цих методологічних посилок перебуває аналіз Дж.Г.Мідом самості як результату структурних змін відносин до світу у процесі навчання, спілкування, соціального впливу та поведінки груп.

Одним із перших Ч.Х.Кулі визнав значення суб'єктивно інтерпретованого зворотного зв'язку, одержуваного особистістю від інших як головного джерела знання про своє Я. Він (1996, с.316) стверджує, що «соціальна самість – це просто якась ідея або система ідей, витягнута з комунікаційного життя і виплекана розумом як своя власна, знаходиться в основному світі особистісних сил, відображеному у свідомості світом особистісних вражень». Згідно з Ч.Х.Кулі, ідея людини про себе, її самосвідомість включає три основних елементи: 1) уявлення у тому, яким я здаюся іншій особі; 2) уявлення про оцінку, яку інший дає; 3) деяке почуття Я, начебто гордість чи приниження.

На думку Ч.Х.Кулі, первинними фактами суспільства є уявлення, які люди мають одне про одного, а Я-концепція – це сума психічних реакцій особи на думку оточуючих людей. Як бачимо, поняття «дзеркального Я» в даному підході поширюється на всю сферу суспільних відносин.

В теорії символічного інтеракціоналізму проблема Я-концепції вирішується у процесах взаємодії, й виконанні ролей (І. Гоффман, Т. Шибутані та інших.). Структура Я-концепції тут є «мережею рольових позицій». У «драматургічному» підході І. Гоффмана ролі-експектації розглядаються як п'єси, а процес становлення Я-концепції описується в театральних термінах. При цьому він вважає, що «керівництво уявленням» про себе здійснюється постійно, ніби людина була одночасно продюсером, що ангажує себе на роль, актором, що її виконує, і режисером, що стежить за виконанням.

Т. Шибутані підкреслює наступне: по-перше, Я-концепція кожної людини унікальна, «бо кожен наділений різними фізичними якостями та має особливий минулий досвід» (с.197); по-друге, виділення п'яти основних критеріїв (ступінь інтеграції, рівень усвідомлення, стабільність, самооцінка, ступінь згоди щодо даної персоніфікації) за якими розрізняються Я-концепції людей; по-третє, взаємовідносини між Я-концепцією та соціальним статусом, яке «виявляється в чутливості деяких людей до символів статусу».

Новим словом в інтеракціоністській соціології є методологічна ідея Е. Треверса (1992, с.602-638) про те, що люди організують себе на основі ритуальних Я. Ритуальний опис концепції Я використовує такі поняття: 1) «зразок поведінки» – взаємна та узгоджена організація сприйняття та виконання інтеракціоністської поведінки. Для учасників поведінки зразок є тим, що відбувалося б насправді; 2) «Я» – характерологічний протозвіт учасника взаємодії як морального агента, чия мораль є функцією його запропонованої відповідальності перед образом поведінки, яку вони слідують; 3) нормальні зовнішні прояви є реальностями взаємодії – «рутинна реальність». «Я» нормальних проявів прагнуть забезпечити собі безпеку, яка б захищала їх від того, щоб вважати себе продуктами взаємодії; 4) «дивина» – будь-яке порушення нормальних зовнішніх проявів Я; 5) «повна аномія» – ухиляння від реальності і від самої можливості сприймати будь-яку реальність як реальність; 6) «ритуальна реальність» містить у собі виникаючу аномію Я.

Отже, у цьому підході ритуальні Я виявляють себе як «незнайомці самих себе», взаємодіють незвичайним чином, трансформуючи нормальні прояви схем поведінки на аномальні, ритуальні прояви Я недостатньо аргументовані.

Звернімо увагу на модель «боротьби ідентичностей» Р.Фогельсона (1982), в якій виділяються чотири види ідентичності: 1) реальна ідентичність – самозвіт індивіда про себе, його самоопис «Я сьогодні»; 2) ідеальна ідентичність – позитивна ідентичність, до якої індивід прагне, яким йому хотілося б бачити; 3) негативна, «викликає страх» ідентичність, якої індивід прагне уникати, яким не хотів би бачити; 4) представлена ідентичність – набір образів, які індивід транслює іншим людям про те, щоб вплинути на оцінку ними своєю ідентичністю. При цьому дослідник підкреслює, що людина намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної та максимізувати дистанцію між реальною та негативною ідентичністю.

У рамках символічного інтеракціонізму особливо цінним є: 1) значна увага приділена Я-концепції та її проявам у поведінці, у взаємодії в групі; 2) виділено різні характеристики структури Я-концепції та механізми її корекції в умовах свободи або залежності від групи; 3) визнається основний механізм становлення Я-концепції через засвоєння людиною тих оцінок, які їй дають інші у процесі взаємодії та виконання ролей; 4) утворення Я-концепції вважається двоїстим («частиною об'єктом і частиною суб'єктом»); 5) вказується ядро сучасної соціальної психології – Я-концепція. У цьому слід зазначити: суперечливість теоретичних побудов Я-концепції; відсутність обліку макросоціальних факторів її розвитку; невизначеність емпіричних узагальнень у дослідженнях дзеркального Я [55; 60].

Феноменологічна соціологія (соціологія знання П.Бергера і Т.Лукмана, етнометодологія А.Сікурела та ін.) зосереджує увагу на внутрішній мотивації обумовленості Я-концепції в конструюванні життєвого світу та концептуалізації способів створення уявлень особистості про соціальну дійсність і себе. Тут Я – це рефлексивна сутність, що відображає установки, прийняті стосовно особистості зі сторони інших. Своєю чергою, структура Я-концепції

розкривається через терміни соціальних типізацій, що у даному суспільстві. Приділяється увага біографічним особливостям розвитку Я-концепції, що створює особливу методологічну стратегію.

Відповідно до концепції Яна Щепанського (1978, 1990) уявлення особистості про себе формується з урахуванням Я-органічного (тіло, організм, зовнішній вигляд), Я-психічного і Я-внутрішнього. При цьому для багатьох людей це уявлення про себе пристосовано до існуючого в даному середовищі «еталону, образу особистості». Причини створення позитивного образу самих себе дослідник бачить у тому, що у значної частини людей бідний внутрішній світ і вони конструюють позитивний образ про себе як захист як у зовнішньому, так й у внутрішньому світі.

Концептуальні положення теорії соціальних уявлень у вивченні Я-концепції пов'язані з когнітивною організацією людини і засновані на тезі про світ уявлень як про деякі «типи реальності», з якими стикається особистість. Тут вдало вивчені механізми залучення соціального світу до суб'єктивних процесів, сприйняття особистістю навколишнього світу та своєї Я-концепції через соціальну призму уявлень. Динаміка уявлень, їхня здатність до трансформації є інструментом конструювання структури Я-концепції. Лонгітюдні і польові дослідження соціальної ментальності виявили існування конфліктів і протиріч між Я-індивідуальним і Я-соціальним у структурі Я-концепції [43].

На основі наведеного вище аналізу в генезі філософсько-наукового дослідження можна відзначити: по-перше, основними філософсько-методологічними проблемами є питання природи, сутнісної характеристики поняття «Я» та його меж, причин втрати самості, розпаду структури Я-концепції та подолання «втрати себе»; методів пізнання реальної Я-концепції; співвідношення людського Я і світу, Я та Ми в процесі становлення Я-концепції, а також екзистенційних проблем проявів Я-концепції; по-друге, у методологічному плані безперечний теоретичний інтерес становлять екзистенційні концепції вітчизняної психології та феноменологічний напрямок зарубіжної філософії, по-третє, у вітчизняній філософсько-психологічній думці

склалися свої самобутні антропоцентричні традиції вивчення Я-концепції, самопізнання, саморозвитку та самовдосконалення. Вітчизняна філософія в розумінні Я-концепції заснована на потязі до реалізму і розглядає Я як якийсь особливий світ, своєрідну реальність, яка у своїй глибині пов'язана з космічним і божественним буттям. Причому розвиток Я-концепції йде у напрямку зсередини узовні, а пізнання інтуїтивно; по-четверте, для зарубіжної філософсько-психологічної думки характерний потяг до раціоналізму, схильність будувати знання про Я-концепцію на абстрактно-логічних зв'язках; по-п'яте, результати здійсненого аналізу наукової літератури дозволяють дати загальну характеристику генези Я-концепції в сучасній науці і позначити теоретико-методологічні передумови її вивчення, які будуть більш докладно висвітлені з психологічних позицій.

1.2. Я-концепція як психосоціальна проблема в сучасних напрямках гуманітарної науки

Аналіз робіт (К.А.Абульханова, А.В.Брушлінський, 1997; В. У.Большакова, 1994; Т.Є.Єгорова, 1997; В.А.Кольцова, 1985; М.Г.Ярошевський, 1997 та ін.) показав, що у вітчизняній психології кінця XIX – початку XX ст. склалося три напрями у вивченні Я-концепції особистості.

Зокрема, в експериментальному напрямку (В.М.Бехтерев, Д.А.Дріль, С. С.Корсаков, Н.Н.Ланге, І.М.Сеченов, І.А.Сікорський) проблему усвідомлення особистістю себе розглядали в нерозривній єдності суб'єкта та об'єкта, вважаючи, що усвідомлення людиною свого найближчого середовища та усвідомлення ним самого себе, здійснюється одночасно і, тобто, людина відразу виступає як «Я» і як «не-Я».

І.А.Сікорський у своїх роботах представив блискучий аналіз свідомості та самосвідомості особистості, змісту складних душевних станів, що примикають до пізнання себе та світу. Вчений знаходив в особистому досвіді кожної людини

одночасне існування свідомого, напівсвідомого та несвідомого. На думку дослідника, у свідомості відбувається розмежування того, що відбувається поза і всередині нас і як би віддалення та протиставлення «всього» нашому свідомому початку. Це відоме визначення містить дві групи сприйнятів, що входять до складу свідомості: від зовнішнього світу і від самого себе. Даний напрямок підвів дослідників до розуміння: по-перше, структури особистості, в якій одним із системотворчих компонентів поставала самосвідомість; по-друге, процесу пізнання себе як об'єкта та суб'єкта діяльності, що визначило структурні елементи самосвідомості; по-третє, соціально-психологічного та психофізіологічного аспектів самосвідомості [15; 30].

Релігійно-психологічний напрямок, що спирається на традиції філософської думки, побудову теорії Я зосереджував в ідеалістично-релігійному ключі. Методологічні принципи цього напрямку розробляли С.С.Гогоцький, Н.О.Лоський, С.Л.Франк, П.Д.Юркевич та ін. Вищеперелічені дослідники виділяють такі теоретико-методологічні положення:

- визнання переваги життєвого факту над мисленням, коли пізнання здійснюється через переживання, бо саме «життя є ... реальний зв'язок між «Я» і буттям, тоді як «мислення» – лише ідеальний зв'язок з-поміж них» (Н.О. Лоський, 1991, с.29);

- конкретне душевне життя реалізується у конкретному Я;

- формою та стадією свідомості виступає душа як єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін душевного життя особистості;

- еволюція суб'єктивного світу особистості розглядається від найнижчого стану (де немає ні суб'єкта, ні об'єкта, немає розрізнення між Я і не-Я, а є лише чиста потенція), через виділення змістів предметної свідомості та утворення протистоїть особистості світу, відбувається сходження до вищого стану, де протистояння суб'єкта та об'єкта, Я і не-Я суттєво видозмінюється (порівняно з попереднім станом). Тут Я усвідомлює себе «лише приватним випромінюванням абсолютної єдності життя і духу, що підноситься і над протилежністю між

суб'єктом і об'єктом, і над протилежністю між різними суб'єктами» (С.Л.Франк, 1917, с. 129);

- як основний метод вивчення Я-концепції визначається метод самоспостереження, під яким розуміється «іманентне з'ясування самоусвідомленого внутрішнього життя суб'єкта в його родовій сутності» (С.Л.Франк, 1917, с.29).

Таким чином, розвиток досліджень Я-концепції у вітчизняній психології кінця XIX – початку XX ст. характеризується: по-перше, включенням широкого кола наукових дисциплін, що взаємодіють з психологією, відкриваючи шлях до більш комплексного розгляду феномена Я-концепції; по-друге, в силу різноплановості та методологічної несумісності розглянутих вище напрямків виникали труднощі у зіставленні накопичуваних емпіричних даних дослідження Я особистості; по-третє, спроба вирішення проблеми Я-концепції ґрунтувалася на єдності теорії, експерименту та практики [5; 50].

Продовжуючи традиції вітчизняної психології, М.Я.Басов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурський, В.Н.Мясищев та С.Л.Франк розробили для вивчення Я-концепції фундаментальні ідеї теорій відносин. Причому вони значно раніше представників зарубіжної психології запровадили поняття «відношення» для пояснення Я-концепції та її соціально-психологічних характеристик.

Методологічна ґрунтовність і достатня опрацьованість у вітчизняній психології теорії відносин дозволяють у нашому дослідженні вивчити будову та соціально-психологічний зміст Я-концепції людини в контексті реальних життєвих відносин, соціальних ситуацій її розвитку та діяльності, за якими стоять реальні мотиви потреби, пов'язані з усією структурою Я-концепції.

Розмаїття наукових шкіл і теорій особистості, з одного боку, сприяє широкому використанню ключових ідей виявлення сутнісної характеристики Я-концепції, з другого – утрудняє з'ясування поняття «Я-концепція», співвідношення її структурних компонентів. Розвиток проблеми Я-концепції нерозривно пов'язаний з реалізацією теоретико-методологічних ідей наукової школи С.Л.Рубінштейна (К.А.Абульханова, А.В.Брушлінський та інші).

У культурно-історичній школі Л.С.Виготського (О.М.Леонтьєв, А.Р.Лурія та інші) звернено увагу на психосемантику свідомості, його структуру та вплив культурно-історичних чинників на зміну Я-концепції. Утім для наукової школи Б.Г.Ананьєва-Б.Ф.Ломова характерна єдність антропологічних, історичних, онтогенетичних, вікових та біографічних аспектів розгляду проблеми Я-концепції та самосвідомості особистості.

Роботи І.С.Кона (1967,1978,1984) відкрили вітчизняним психологам основні досягнення зарубіжних психологічних шкіл у дослідженні проблеми Я-концепції. При цьому в самій проблемі він виділяє три взаємопов'язані аспекти – ідентичність, суб'єктність і образ Я. Дослідник вважає, що «ідентичність психіки та поведінки індивіда неможлива без якогось єдиного регулятивного початку, яке, зі свого боку, вимагає розуміння самосвідомості, «Его» як регулятивного механізму передбачення психічної діяльності, а також наявності інформації про себе. Водночас «Образ Я» як би добудовує ідентичність, суб'єктність особистості і одночасно коригує її поведінку» (1978, с.9).

Акмеологічний напрямок (Б.Г.Ананьєв, А.А.Бодалев, А.А.Деркач, В.Г.Зазикін, В.А.Пономаренко, А.А.Реан, Н.А.Рибніков, Є.Б.Старовойтенко, В.Д.Шадриков, та ін.) включає багатоманітність підходів до вивчення реалізації Я-концепції в професійній діяльності та здійснює: відхід від суто діяльнісної, безособової парадигми аналізу професій та професіограм; пошук критеріїв оптимальних рівнів розвитку Я-концепції, стратегій та способів досягнення суб'єктом вершин життя; прогнозування професійного становлення Я-концепції, для якого важливий характер взаємозв'язків між компонентами структур Я-концепції та діяльності; облік та аналіз прогресивних та регресивних шляхів професійного становлення Я-концепції в структурі управлінської діяльності [25; 26]. Водночас проблема взаємовпливу Я-концепції та становлення особистості вимагає об'єднання ідей, пов'язаних з поняттям «життєвої події», яке представляється продуктивним для виявлення факторів та шляхів оптимізації становлення Я-концепції.

У руслі перерахованих вище досліджень найбільш розробленими є проблеми:

- пізнання інших як головного джерела даних про свою Я-концепцію. У низці робіт вітчизняних психологів простежується зв'язок між пізнанням себе і відзеркаленням інших. У дослідженнях склалася певна система понять, що описують область пізнання особистістю себе та інших людей. До них належать поняття «самосвідомість», «соціальна перцепція», а також більш приватні поняття «оцінка», «самооцінка», «соціальне порівняння», «атрибуція», «аттракція», «аттїтюд». Деякі з цих понять є проміжними між самопізнанням і взаєморозумінням (В. С. Магун, 1977). До таких понять, які поєднують самопізнання та взаєморозуміння, С.М.Петрова (1995, с.6) відносить поняття «образ людини» як інтеграл уявлень про інших та про себе в структурі самосвідомості особистості;

- мотиваційно-потребова зумовленість Я-концепції особистості;
- свідомості, самосвідомості, самооцінки, самовизначення та самовідношення.

У вітчизняній психологічній науці склалася диспропорція досліджень самосвідомості, самовідносин, саморегуляції, образу Я і самовизначення на різних етапах онтогенезу особистості. Існує розмаїття наукових праць з перелічених вище проблем у молодшому шкільному, підлітковому і юнацькому віці і мало робіт, які розкривають закономірності формування феноменів Я-концепції в ранній молодості, молодості, зрілості і старості.

Розглянемо різні теоретичні підходи до проблеми вивчення Я-концепції особистості в основних напрямках зарубіжної психологічної науки. В інтроспективному напрямку (Ф. Brentano, В. Wundt, Е. Тітченер) формувався метод самоспостереження, який згодом був використаний у гуманістичній психології для розробки теорії Я-концепції. Визнання єдиним суб'єктивного методу у вивченні Я-концепції спричинило протиставлення даного феномену зовнішньому світу і за своєю сутністю, і за пізнаваністю [53].

У біхевіористському напрямі на думку Б.Ф.Скіннера, поведінка людини є лише ланцюгом реакцій на зміну навколишніх умов, репертуаром соціальних ролей, набором масок, поза якими немає ніякого особистісного Я. Даний напрямок заперечує індивідуальну свідомість, відкидає значущість підсвідомості та свідомості задля збереження людського Я, ігнорується соціальна природа Я-концепції. Діяльність свідомості та Я-концепції зводиться до зовнішніх проявів та пристосувальних реакцій людини.

Психодинамічний напрямок визначає становлення Я-концепції через подолання внутрішньоособистісного конфлікту між свідомістю і несвідомим, особистістю і суспільством. У надрах цього підходу народжуються поняття «реальне Я» (К.Хорні), «Я-конструкт» (К.Г.Юнг), «его-ідентичність» (Е.Г.Еріксон), «механізм психологічного захисту» (А. Фрейд, З. Фрейд), «творче Я» (А. Адлер), «система репродуктивних відносин» (Е. Фромм).

Проблема узгодження реального змісту свідомості та Я-концепції в психоаналізі (З.Фрейд), індивідуальної психології (А.Адлер), аналітичної психології (К.Г.Юнг), психосоціальної теорії (Е.Г.Еріксон), Я-психології (Г.Кохут) вирішується через інтеграцію індивідуальних біологічних факторів з факторами соціокультурного оточення.

Слід зазначити, що у цьому напрямі намічається відмінність самості від свідомого Я. Для К.Г.Юнга «справжня особистість» починається лише тоді, коли Я, ототожнюване з різними персоніфікаціями, скидає із себе всі маски і «переплавляється» у самість. При цьому має відбуватися не тотожність Я як суб'єкта свідомості з самістю, а поєднання всіх уявлень в образі Бога; по-друге позначається проблема самореалізації та здійснюється спроба апелювати до внутрішнього світу людини, намагаючись виявити те сутнісне ядро людської істоти, яке має отримати всебічний розвиток у процесі саморозгортання прихованих природних задатків індивіда (К.Хорні); по-третє, визнається динаміка процесу становлення Я-концепції, що забезпечує зв'язок зовнішніх і внутрішніх подій, цілісність поведінки та об'єднання минулого досвіду особистості, її потенційних можливостей та виборів; по-четверте, у внутрішній

структурі Я-концепції поєднуються потяги, звички, вірування, механізми психологічного захисту; по-п'яте, виділяється залежність продуктивного становлення Я-концепції від системи відносин особистості до себе та зовнішнього світу; по-шосте, процес розвитку Я зводиться до адаптації, враховуючи при цьому «об'єктну втрату» (інших людей-регуляторів) та наявність специфічних дефектів у структурі Я. Примітно те, що саме К.Г.Юнг звернувся до дослідження життєвого досвіду, переживання, позначив парадокси, пов'язані з дволикою сутністю психіки (досвід і можливість абстрактного пізнання) [19; 28; 48].

Психоаналітично зорієнтовані дослідники виходять із положення про те, що існує тісний зв'язок між змінними Я-концепції та особливостями меж образу тіла. Вони будують уявлення про тіло як: 1) своєрідне сховище Я; 2) носії певних символічних значень і 3) зовнішності. Тісний взаємозв'язок між тілесним досвідом та образом Я яскраво показав З.Фрейд (1924), підкреслюючи найважливішу роль тіла як психологічного об'єкта у розвитку его-структур.

У дослідженнях образу тіла з'являється поняття «тілесне Я», приділяється особлива увага особливостям тілесної самоідентичності і проводиться велика кількість експериментів. Усе це послужило до створення методологічної основи розуміння Я-психології (Е.Крис, Р.Ловенштейн, Р.Столоров, А.Фрейд та інших) та її психо-соматичної теорії (Г.Вейллант, Г.Кохут, М.Малер, М. Хофер, М.Шур, Дж.Енгел та ін).

У Я-психології вивчаються переважно внутріпсихічні переживання індивіда, які підтримуються й розвиваються у процесі взаємодії Я з іншими людьми. Для опису подібних взаємин запроваджено спеціальний термін «Я-об'єкт» (Г.Кохут). Тут розрізняються Я-об'єкти, що переживаються як частина Я, функція яких полягає в збереженні та розвитку структури Я, і «справжні» Я-об'єкти, які переживаються «як незалежні від Я, як самостійні центри ініціативи». Г.Кохут підкреслював, що Я-об'єктні переживання не належать до зв'язків Я та об'єкта, а мають внутрішньоособистісний характер (Т.Пошан,

К.Дюма, 1993, с.21). Якщо відносини між Я та його Я-об'єктами адекватні, це сприяє збереженню і розвитку структури Я.

Теорія Я-психології та психотерапевтична практика описує три основні способи використання людьми своїх Я-об'єктів для підтримки структури Я:

- дзеркальні переживання, що дають Я почуття прийняття та захоплення;
- ідеальні переживання, котрі дозволяють Я захоплюватися Я-об'єктом і зливатися з ним;
- двійникові переживання, що дають Я відчуття схожості та взаємного захоплення по відношенню до Я-об'єкта.

Фундаментальне відкриття Я-психології полягає в наступному: для появи Я потрібна присутність інших людей, які сприяють переживанню досвіду, який викликає появу і збереження Я, внаслідок глибоко вкоріненого відгуку Я-об'єкта. Для Я-психології існування цінностей сприймається як частина, що зумовлює силу Я-структури. Цінності набуваються шляхом ідентифікації з Я-об'єктом, що сприймається як всесильний і всемогутній (С.А.Тобін, 1993, с.16). У той же час Я-психологія не прагне вивчення системи потреб, а звертає особливу увагу на потребу індивіда зберігати і підтримувати структуру пережитого досвіду шляхом використання своїх Я-об'єктів.

У цьому напрямі зроблено спроби застосування теорії Я-психології в управлінні промисловістю та діловою політикою, успішності керівництва та лідерства. Я-психологія пропонує потужне розуміння процесу динаміки Я-концепції та надає багаті емпіричні свідчення для обґрунтування процесу самоактуалізації. На противагу психоаналізу З. Фрейда в Я-психології немає спроби ексгумувати «чутливе» минуле, відмінне від його переживання особистістю. Крім цього активно використовується інтроспекція та емпатія [31; 49].

Дослідники Я-психології у своїх роботах, з одного боку, відкидають думку З.Фройда про природу людини і підкреслюють, що «система координат психоаналізу не повинна бути піднята до статусу об'єктивних даних» (Р.Столоров, 1987, с. 6), а з другого – основні поняття теорії Я-психології не

перевіряли експериментально. У зв'язку з цим К.Р.Роджерс (1986, с. 138) пише: «Це цікава базова теорія. Вона ніколи не буде спростована. Проте, вона ніколи не буде ні підтверджена, ні валідизована».

Для психодинамічного спрямування характерні такі негативні моменти у вивченні Я-концепції: 1) не приділено належної уваги співвідношенню свідомого та несвідомого змісту структури Я-концепції; 2) з поля зору дослідників випадає й те, що одні й ті самі індивідуально-психологічні якості можуть бути притаманні особистостям з різною, часом протилежною соціально-ціннісною орієнтацією, тобто, не враховується зміст ціннісних орієнтацій особистості структурі її Я-концепції; 3) динамічний процес становлення Я-концепції визначається тільки через перемикання антисоціально-забарвлених імпульсів у напрямі соціальних обмежень цих імпульсів; 4) незважаючи на розмаїття експериментальних даних, що доводять існування тісного зв'язку між соціально-психологічними особливостями образу тіла і Я-концепцією, жоден з дослідників не дає зрозумілого пояснення цього зв'язку, обмежуючись лише вказівкою на їх взаємовплив.

Безсумнівний науковий та практичний інтерес представляє когнітивний напрямок у вирішенні проблеми Я-концепції. Представники цього напрямку (Д.Бем, А.Валлон, Е.Джонс, Б.Інельдер, Л.Колберг, Р.Нісбет, Р.Л.Солсо та ін.) звертаються до вивчення:

- феноменів самосприйняття та механізмів регуляції поведінки особистості, що є компонентами структури Я-концепції особистості;
- суб'єктивної інтерпретації Я-концепції та ситуації;
- розвитку моральної свідомості в єдності з когнітивним розвитком Я-концепції;
- образу тіла як складної комплексної єдності сприйняття, оцінок, установок, уявлень, пов'язаних із зовнішністю та з функціями тіла;
- репродуктивних (статичні, кінетичні, перетворюючі) і антиципуючих образів.

При цьому результати експериментів інтерпретуються в поняттях «цінність Я», «свобода вибору Я», «задоволеність Я», «ідеальні цілі, поставлені Я», визнаючи унікальну область сприйняття, об'єктом якої виступає сам суб'єкт, що пізнає себе. На думку вчених самосприйняття засноване, по-перше, на оцінці та розумінні особистістю своєї поведінки та обставин, по-друге, на зовнішніх ознаках визначення особистістю свого внутрішнього стану. У цьому напрямі робиться наголос на структурах і процесах індивідуальної свідомості, а поведінка особистості є функцією суб'єктивного світу, трансформованого і представленого у свідомості [1; 12; 24].

Для когнітивного напрямку у вивченні Я-концепції характерно наступне: а) становлення Я-концепції передбачає модифікацію свідомості та рефлексивного мислення особистості; б) у особи «образ Іншого» формується раніше, ніж «образ Я»; в) зміна свідомості особистості та розвиток її системи знань про себе пов'язано з когнітивними змінами, що формуються під впливом соціальних взаємовідносин; д) розвиток моральних суджень особистості є результатом порушення когнітивної рівноваги та прийняття ролі, причому розвиток когнітивних здібностей є одним з компонентів процесу становлення Я-концепції. Дослідники цього напрямку зводять зміну змісту Я-концепції лише до когнітивних змін, а активність особистості обмежують когнітивною сферою. У ході аналізу когнітивних змін Я-концепції вчені не враховують спільної діяльності.

На основі когнітивної теорії А.Елліс (1979, 1984) розробив раціонально-емотивну терапію, концептуальною основою якої є «А-В-С» теорія особистості. Дослідник спирався на такі положення: по-перше, емоції людини мають своєю основою уявлення, оцінки, інтерпретації та реакції на життєві ситуації; по-друге, люди самі створюють власні психологічні проблеми за допомогою інтерпретації подій та ситуацій свого життя: по-третє, між знаннями, емоціями та поведінкою людини існують взаємні причинні зв'язки. Терапія спрямована на пошук особистістю в собі, у власній системі уявлень «треба» і «повинен», які є

причиною емоційного неблагополуччя. До основного недоліку цієї теорії належить недооцінка минулого Я-досвіду особистості.

У гештальт-психології (М.Вертгеймер, В.Келлер, К.Коффка, К.Левін, Ф.Перлз, Е.Рубін та ін.) в результаті експериментального аналізу та інтерпретації фактів свідомості особистості як єдиної психічної реальності показано, що унікальна цілісна структура Я-концепції не виводиться з складових її компонентів і необхідно цілісне, адекватне розуміння себе людиною.

Відкриття понять «тимчасова перспектива», «рівень домагань» і «афект неадекватності» (К.Левін) дозволило в цьому напрямі виявити, що Я-концепція, що включає в свою структуру потреби, розвивається в психологічному полі предметів, що оточують особистість. Тимчасова перспектива, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі є основою цілісного сприйняття себе, свого минулого, сьогодення та майбутнього. При цьому негативний вплив на процес становлення Я-концепції має і завищений і занижений рівень домагань, так як порушується можливість встановлення рівноваги з середовищем.

Гуманістична психологія (Х.Ансбахер, Д.Батлер, Р.Бернс, Л.Бівсвангер, О.Боун, Ш.Бюлер, Т.Гофдан, Д.Картрайтс, Е.Келлі, А.Комбс, А.Маслоу, Р.Мей, Г.Олпорт, К.Р.Роджерс, В.Реймі, Ю.Сімен, М.Б.Сміт, Д.Снігг, Х.Томе, В.Франкл, Р.Хоган, Д.Шлін, С.Штенделом та інші) основними принципами вивчення психології Я-концепції вважає процес сприйняття, явище свідомості, свідомий досвід, пошук людиною сенсу існування та цінностей буття, сутність природи людських потреб і унікального Я, мотивацію самоактуалізації і самоствердження.

Поняття «Я-концепція» («self-concept») народилося в психотерапевтичній практиці. Обережне робоче визначення висунув В.Реймі. Ключ до розгадки поняття «Я-концепція» дали роботи К.Р.Роджерса та Г.Олпорта, а також їхній клінічний досвід. Дане поняття має достатній рівень надійності, що зробило його придатним для психотерапевтичної практики.

Як бачимо, представники гуманістичного спрямування у вирішенні проблеми Я-концепції розкрили особливості її психологічної природи. Але

спроби операціоналізації моделі Я-концепції не дають задовільного та обґрунтованого уявлення про її структуру. Дослідження Я-концепції, побудовані в руслі гуманістичної психології, є плідними у зв'язку з тим, що в них: 1) представлена досить надійна теоретична система, яка перебуває в стані модифікації та використовує безліч конструктів, перевірених гіпотез, пов'язаних з сприйняттям особистістю себе, оточуючих, зовнішньої реальності та місцем оцінки, що сприймається; 2) наводиться великий емпіричний матеріал і даються умови позитивної зміни Я-концепції особистості; 3) розкривається операційне визначення понять Я-концепції та конструктів теорії особистості, розроблена серія їх точних вимірів, що належать до соціального сприйняття та відносин особистості; 4) інтегруються теорії наук про людину, припускаючи включення в теоретичну систему реального суб'єкта, що розвивається, з його внутрішнім світом, повним переживань, роздумів і прагнень; 5) присутня увага до проблеми духовного Я особистості та її переживань вищих цінностей; 6) розвиток здібностей і реалізацію Я особистості пов'язують зі зміною навколишнього її суспільства [18; 21].

Слід звернути увагу на відсутність у дослідженнях гуманістичної психології наступного: цілісних уявлень про природу та механізм оцінного процесу, про структуру оціночного акту в моделях Я-концепції; змістовно-психологічного пояснення зв'язку між Я, образом тіла та Я-концепцією; повного розкриття механізмів ідентифікації та відчуження.

Для трансперсональної психології (М.А.Вич, С.Гроф та ін.) в дослідженні Я-концепції центральним є питання змінених станів свідомості. У парадигмі цього напрямку втрачається актуалізація «self». Всі дослідження присвячені виходу людини за межі себе, свого Я. У рамках цього напрямку створено систему трансперсонального переживання, яка враховує включення людини в систему глобальних взаємодій. Слід підкреслити, що в цьому напрямі багато невідомого та протимовного, що вимагає під час аналізу Я-концепції з нетрадиційних позицій звертатися до форм особливого духовного досвіду, не всі явища, що відбуваються в цьому процесі з особистістю, вивчені в сучасній науці [34].

У психосинтезі (Р.Ассаджіолі, М.Браун, Т.Йоманс, Дж.Рейнуотер та ін.) особистісне Я (self) вважається інтегративним центром особистості. При цьому Я не зводимо до жодної з його функцій і характеристик, у тому числі до ролей, поведінки, почуттів, думок, фізичних проявів і статі. По суті процес психосинтезу спрямований на розвиток ідентифікації людини з Я. Трансособистісне Я виконує керуючу функцію по відношенню до природного та соціального оточення.

У зв'язку з цим Р.Ассаджіолі запропонував розуміти процес зростання та еволюції особистості як синтез, поширення Я на всі рівні несвідомого (нижчий, середній і вищий). Основна роль особистісного Я полягає у русі психологічних функцій до самореалізації.

Основним внеском теорії психосинтезу в розробку проблеми Я-концепції є: по-перше, положення про те, що людина, будучи суб'єктом самосвідомості та волі, виступає основним джерелом породження власної об'єктності; по-друге, розгляд людини в єдності просторово-часового континууму його долі, що проявляється у вигляді факту, події та феномена; по-третє, вираження тенденції породження нової гносеологічної парадигми, що долає розрив у тканині різних фактур психологічного простору. При цьому теорія психосинтезу за своєю будовою складна, а модель Я-концепції не дозволяє її емпірично перевірити.

На основі вивчення феномену Я-концепції у сучасних психологічних напрямках нами розроблена структурно-логічна схема категорійного розуміння місця Я-концепції у системі наукового пізнання (рис. 1.1).

Завершуючи розгляд різних напрямів, концепцій, наукових шкіл, точок зору, ідей, гіпотез і фактів, які мають безпосереднє відношення до дослідження Я-концепції слід підкреслити, що аналіз не може претендувати на повноту. Однак, він все ж таки показує, наскільки різноманітне вивчення Я-концепції і теоретико-експериментальні процеси в її інтерпретації. У розробці проблеми Я-концепції є ще багато дискусійного, що потребує подальшого вивчення та обговорення. Вирішення сучасних наукових суперечок дозволить конструктивно заповнити прогалину вітчизняної психологічної науки. Можливий продуктивний

діалог різних психологічних теорій, який відкриває широкі можливості для ефективного міждисциплінарного та інтегруючого моделювання Я-концепції особистості [3; 23].

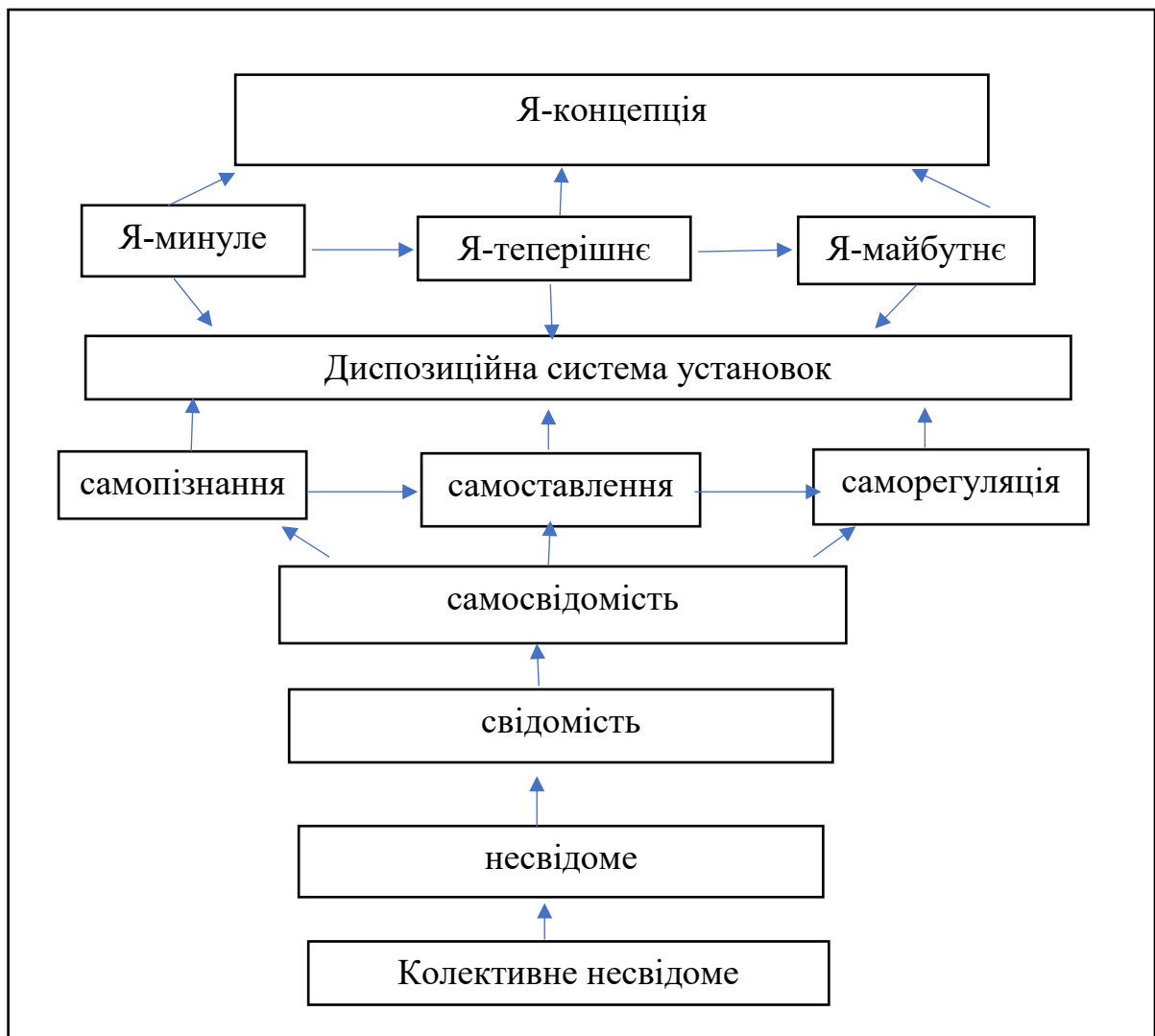

Рис. 1.1. Структурно-логічна схема категорійного поняття «Я-концепція» у системі базових категорій психології

Висновки до розділу 1

1. На сучасному етапі розвитку наукової думки основними методологічними проблемами в системних дослідженнях Я-концепції особистості є: а) у філософії – питання природи, змісту поняття «Я» та його меж; причин втрати самості, розпаду структури Я-концепції та подолання «втрати себе»; методів пізнання реальної Я-концепції; співвідношення людського Я і світу, Я і Ми в екзистенційних проблемах її проявів; б) у соціології – питання суб'єктивної інтерпретації знань про концепцію Я, що отримані особистістю у відносинах з іншими людьми; структурних змін системи відносин до себе та світу в соціально-психологічному змісті Я-концепції; мікросоціальних детермінантів розвитку Я; співвідношення механізмів залучення соціального світу у суб'єктивні процеси сприйняття себе та світу; динаміки соціальних уявлень, їх здатність до трансформації у структурі Я-концепції; біографічного опису та аналізу індивідуальних стратегій досягнення позитивної Я-концепції; використання біографічного методу для реконструкції суб'єктивного досвіду переживання соціально-історичних процесів та визначення фаз процесу професійного становлення Я-концепції в людському житті; в) у прикладному аспекті – питання практичного використання закономірностей самопізнання та саморозвитку Я-концепції особистості в побудові особистісно-розвиваючої освіти; теоретичного осмислення протиріч між «Я в собі і для себе» і «Я в іншому та для іншого»; розробки системи засобів самовиховання.

2. Я-концепція – важливий параметр в особистісній динаміці розвитку, а її становлення пов'язане з найбільш виразними та значними змінами особистості. Генеза Я-концепції особи детермінована швидше зсередини, аніж ззовні. Через виникнення в особистості усвідомлення себе, у неї розвивається потреба у позитивній оцінці, яка є всеосяжною. Людей з досконалою Я-концепцією немає, при цьому «людина є одночасно тим, що вона є, і тим, чим вона прагне бути» (А.Маслов).

3. Здійснений аналіз виявив, що закономірності наукового вивчення даного феномена перебувають у прямій залежності від співвідношення методологічного, теоретичного та емпіричного рівнів досліджень, які по-різному склалися на різних етапах розвитку теорії Я-концепції. У всіх напрямках та наукових школах психології визнається: побудова теорії Я-концепції на основі певної філософської методології; зростаючий інтерес до пізнання глибинних, сутнісних проблем людини та її суб'єктивного світу, що виражається у прагненні до комплексного багатоаспектного осмислення феномену Я-концепції; посилення гуманізації психологічного знання та диференційованого підходу до Я-концепції людей, що сформувалися в різноманітних умовах життя суспільства; залежність позитивної Я-концепції від розвитку системи життєвих відносин суб'єкта. На стадії становлення системних досліджень Я-концепції особистості основними методами її вивчення визнавалися: інтро-, екстра- та ретроспекція. У процесі еволюції наукового знання стали широко застосовуватися комплексні експериментальні методи у поєднанні з психобіографічними.

4. У зв'язку з різницею методологічних підстав у напрямках та наукових школах спостерігаються явні протиріччя у питаннях: змісту поняття «Я-концепція»; співвідношення концепцій Я та Ми; природи, функцій та механізмів побудови, розвитку та реалізації Я-концепції. Незважаючи на перераховані вище протиріччя в аналізованих теоріях Я-концепції, виявлено тенденцію до їх взаємного доповнення.

РОЗДІЛ 2

ЛОГІКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ЯК ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЛАНКИ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИ

2.1. Сутнісне узмістовлення Я-концепції як інтегральної організованості та функціоналу самосвідомості

Зовсім не випадково, що проведений аналіз різних теоретико-експериментальних підходів до вивчення Я-концепції в системних дослідженнях показав: по-перше, надзвичайну строкатість використовуваної авторами термінології, де для позначення одного і того ж поняття використовуються різні терміни, або, навпаки, різні за змістом та психологічним змістом явища позначаються одним терміном; по-друге, відсутність у науковій літературі чіткого розмежування понять «самосвідомість», «Я-концепція», «образ Я», «Я-схема», «Я-маска», «Я-ідентифікація», «Я-репрезентація», «Я-подання», «самосприйняття» та «самооцінка»; по-третє, «розмитість» наукового апарату теорії Я-концепції в різних галузях знань. У зв'язку з вищевикладеним правомірно розкрити зміст поняття «Я-концепція» та співвідношення обсягу понять її феноменів.

Серед психічних реалій, зазначає А.І.Зеліченко (1996, с.58), місце поняття «Я» особливе, яке займає не менш важливе становище, ніж «діяльність», «мотив», «образ світу». Дане поняття занадто велике і тому має кілька значень: а) як певна незмінність, незважаючи на розвиток і «ядро», в якому зосереджена сутність людини. «Сутнісне Я схоже на насіння, яке може вирости в дерево. Будучи вродженим, сутнісне Я може розвиватися як насіння, сутнісне Я акумулює запас життєвої енергії. Ця енергія розряджається в спонтанній активності: в інтересах, тяжінні, різних «Я», у прагненні здібностей до реалізації» (А.І.Зеліченко, 1996, с.67); б) як «господар» (особистість) людини,

яка відповідальна за життя, контролює думки і управляє поведінкою (Г.І.Гурджієв); в) як психічна форма самоідентифікації-індивідуалізації людини на тлі навколишнього світу та інших людей (Е. Еріксон); г) як внутрішню усвідомлення особистістю самої себе і оцінюється суб'єктом у Я-концепції.

Багатозначність поняття «Я» вплинула на розробку сутнісної характеристики Я-концепції. У цілому нині аналіз наукових праць дозволяє намітити основні підходи дослідників до визначення даного поняття. Виявлено, що Я-концепція – це: 1) «є те, чим я володію» (1896, с.319); 2) «є те, яким мене хочуть бачити». Для даної позиції характерна така думка (Ч.Х.Кулі, 1956; 1996,с.319): «Ми бачимо наше обличчя, фігуру та одяг у дзеркалі, цікавимося ними, оскільки все це наше, буваємо задоволені ними чи ні відповідно з тим, яким ми хотіли б їх бачити, так само в уяві сприймаємо в свідомості іншого деяку думку про наш образ, манери, наміри, справи, характер, друзів тощо, і це саме різним чином на нас впливає». Розвиваючи цю позицію, під Я-концепцією стали розуміти сукупність всіх уявлень особистості про себе, пов'язану зі своєю оцінкою (І.С.Кон, С.Р. Пантілеєв, М.Розенберг, Дж.Стейнс, Р.Уайлі, Я.Щепаньський та ін.); 3) «сукупність установок, вкладених у себе...» (Р.Бернс, 1986, с.32), куди входять структурні елементи: образ Я, самооцінка, поведінкові реакції та очікування (рис. 2); 4) система образів Я та образів людини, де «Я-образи постійно змінюються і ніколи той самий образ не виникає двічі...» (Т.Шибутані, 1998, с. 182); 5) система самосприйняття або «організований, послідовний концептуальний гештальт, складений із сприйняття властивостей «Я» або «мене» та сприйняття взаємин «Я» або «мене» з іншими людьми та з різними аспектами життя, а також цінності, пов'язані з цими сприйняттями» (К.Р.Роджерс, 1959, с.200). У цьому підході поняття «Я-концепція» відбиває показники, які людина сприймає як частину себе, тобто, частина поля сприйняття; 6) передусім неповторність, унікальність «нейроструктурних основ індивідуального «Я» людини» (В.Т.Бахур, 1980, с.41).

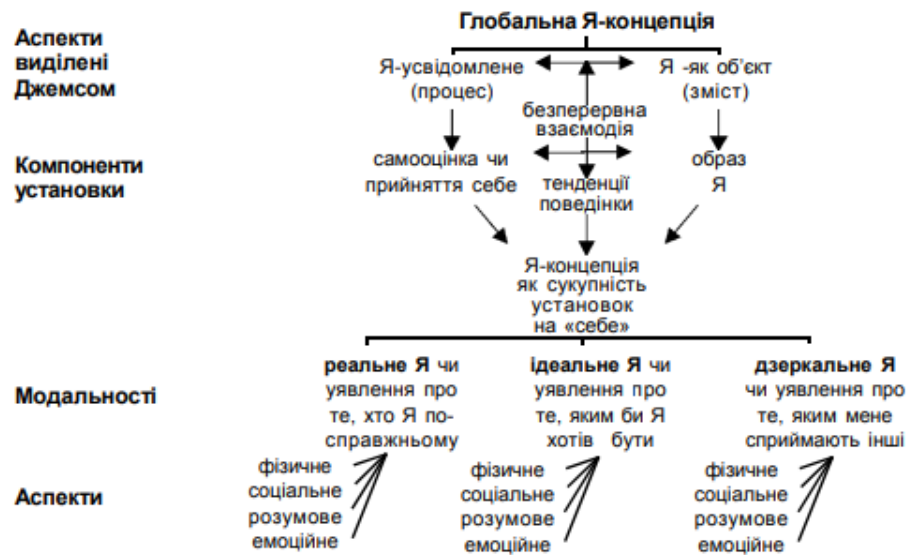

Рис. 2. Структура Я-концепції (за Р. Бернсом)

Для розкриття характеристики змісту поняття «Я-концепція» дуже перспективним є підхід Б.Г.Ананьєва (1980, т.1, с.171), згідно з яким «необхідно уявити людину не тільки як відкриту систему, але і як систему «закриту», замкнуту внаслідок внутрішньої взаємопов'язаності її властивостей (особистості, індивіда, суб'єкта)... У такій відносно замкнутій системі, «вбудованій» у відкриту систему взаємодії зі світом, утворюється певна взаємовідповідність тенденцій і потенцій людини, самосвідомість і «Я» – ядро людської особистості, завдяки суперечливому поєднанню в людині властивостей відкритої і закритої систем її свідомості є одночасно суб'єктивним відображенням об'єктивної діяльності і внутрішнім світом особистості. У внутрішньому світі складаються комплекси цінностей (життєвих планів і перспектив, глибоко особистісних переживань), певні організації образів («портретів», «пейзажів», «сюжетів») і концептів, домагань і самооцінки [14; 36].

Сучасною психологією Я-концепція розглядається як неповторна система уявлень людини про саму себе і включає: свідомість своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на власну особистість. Слід зазначити, що різноманіття визначень поняття «Я-концепція» яскраво виявилось при моделюванні дослідниками структурних варіантів Я-концепції. Серед причин

формування багатозначності у визначенні змісту поняття «Я-концепція» слід назвати: по-перше, вікові прояви характеристик Я-концепції; по-друге, прийняття людиною різних ролей; по-третє, різноманіття його потреб та діяльностей; по-четверте, соціально-психологічні особливості сприйняття людиною себе та іншої людини; по-п'яте, широкий спектр методологічних підстав у конструюванні даного поняття; по-шосте, запозичення поняття з певного напрямку наукової психології, де воно має зовсім інший зміст.

У зв'язку з вищевикладеним з'ясуємо співвідношення понять «Я-концепція», «образ Я» та «самооцінка». Вивчення наукової літератури показало, що у більшості розроблених моделей Я-концепції дослідники виділяють образ Я, як когнітивну підструктуру та емоційно-ціннісне ставлення людини до себе, іменоване самовідношенням, які породжують поведінкові реакції. При цьому в наукових роботах самооцінка найчастіше ототожнюється з емоційно-ціннісним ставленням суб'єкта до себе (Е.Т.Соколова, 1989; В.В.Столін, 1983 та ін.), рідше – з образом Я (А.В.Захарова, 1993 та ін.). Як бачимо, «при такому підході, який типовий і для зарубіжної, і для нашої психології, а точніше – запозичений за кордоном і стверджується в нас, самооцінка як самостійний предмет аналізу просто зникає, і ми приходимо до повної втрати дуже важливого особистісного конструкту» (Л.В.Бороздіна, 1992, с.99).

Утім українській психологічній думці відома структура Я-концепції за О.Є. Фурман, що охоплює не три як у Р. Бернса, а чотири компоненти і називається «позитивно-гармонійна Я-концепція» – «складна динамічна сукупність уявлень людини про себе як суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсуму діяльності у взаємодоповненні таких компонентів, як когнітивний (Я-образ), емоційно-оцінковий (Я-ставлення), вчинково-креативний (Я-вчинок) і спонтанно-духовний (Я-духовне), котрі узгоджують її внутрішній (думка про себе, самоставлення) та зовнішній (вчинкові дії) світи» [44, с 307-308].

На рівні розведення понять «Я-концепція», «образ Я» та «самооцінка» виникає низка проблем, викликаних труднощами їхнього емпіричного вивчення (Н.А.Батурин, 1997, с.40). Наприклад, у процесі самооцінювання оцінка та

знання функціонують у нерозривній єдності, отже, ні образ Я, ні самооцінка не можуть бути представлені в «чистому вигляді».

Слово «концепція» означає систему поглядів на розуміння явища. Отже, Я-концепція – неповторна система поглядів, когнітивно-емоційний конструкт розуміння себе, відносин до себе та світу. Це – «теорія себе» (Х.Ремшмидт, 1994, з. 123).

У слові «образ» – корінь «аз» (М.Воловікова, А.Трофімов, 1995, с.3). «Азъ» у слов'янському є займенником 1 особи однини, тобто «Я»; звідси «обр – аз» – здобуття «Я», повернення до себе. Значення образу надання організованої форми стихійної невизначеності вражень. Він – живий, рухливий, може зростати і поєднуватися з іншими образами в структурі Я-концепції. У зв'язку з цим С.Л.Рубінштейн (1989, т.1, с.390) зазначає, що образ «живить мислення» і «не тільки поняття, а й образ виступає на кожному, навіть найвищому, рівні мислення».

Отже, Я-концепція – ширше поняття і є найповнішим уявленням особистості про себе, ніж образ Я, що є «цілісним, але з повним уявленням про об'єкт».

Аналіз наукової літератури показав, що в психології сформований погляд на онтологічний статус самооцінки. При цьому її надзначність породжує різні негативні наслідки і протиріччя. Особливо нестійке співвідношення між категоріями «самосвідомість» та «самооцінка»:

Самооцінка є «ставлення до себе», яке поряд з «пізнанням себе» входить у самосвідомість (А.Г.Спіркін, 1972, с. 143-145); І.І.Чеснокова (1977, с. 30, 89, 120) визначає самооцінку як стійку інтеграцію самопізнання та ставлення до себе; за К.К.Платонову (1982, з. 172) самооцінка характеризується як результат самопізнання.

У нашому дослідженні ми дотримуємося наступної позиції: 1) самооцінка – це наявність критичної позиції індивіда по відношенню до того, чим він володіє, «це не констатація наявного потенціалу, а саме його оцінка з погляду певної системи цінностей ... результатів проведеної самооцінки формується те чи

інше ставлення до себе, позитивне чи негативне, з рисами заперечення, неприйняття. (Л.В.Бороздіна, 1992, с.99); 2) самооцінка – це спеціальна функція самосвідомості, яка не зводиться ні до образу Я, ні до самовідносин; 3) самооцінка служить джерелом поповнення знань особистості [39; 41].

Здійснений структурний і змістовний аналіз моделей Я-концепції переконливо доводить, що: по-перше, не можна змішувати поняття «самосвідомість», «образ Я», «самовідношення» та «самооцінка». Це – різні компоненти структури Я-концепції. В реальності вони злиті, особливо на стадії дорослості і розділити їх можна абстрактно в аналізі, щоб усвідомити природу та зміст поняття «Я-концепція»; по-друге, необхідно розводити поняття «Я-концепція» і «самосвідомість», у зв'язку з тим, що Я-концепція є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості та несвідомого; по-третє, за наявності широкого спектра суперечливих думок на природу понять «самооцінка» і «образ Я» в рамках проблеми самосвідомості, найбільш виправданим є їх розгляд за допомогою більш загального поняття, яким постає Я-концепція.

Далі звернемося до аналізу основних теоретичних положень поняття «Я-концепція». На основі вивчення робіт С.А.Баклушинського, Р.Бернса, І.С.Кона, А.Маслоу, Г.Г.Овчинникової, С.М.Петрової, К.Роджерса, С.Л.Рубінштейна, В.В. Століна, З.Фрейда, І.І.Чеснокової та Т.Шибутані ми виявили основні полярні шкали-конструкти: 1) пізнаваність–непізнаваність – чи є Я-концепція пізнаваною або в її природі є щось, що перевершує потенціал наукового пізнання; 2) усвідомленість–несвідомість – наскільки зміст соціально-психологічних характеристик Я-концепції усвідомлюється особистістю; 3) система–хаос – чи представляє Я-концепція систему або хаос; 4) складність–простота – структурна будова складна чи проста; 5) свобода–детермінізм – одне з найважливіших теоретичних положень, що мають відношення до природи Я-концепції. Наскільки вона детермінована факторами і якою мірою бере участь почуття свободи, що суб'єктивно переживається, у побудові Я-концепції; 6) суб'єктивність–об'єктивність – вплив факторів на прояв Я-концепції у процесі її становлення; 7) змінність–незмінність – здатність Я-концепції змінюватися

протягом життя особистості; 8) гомеостаз–гетеростаз – ставлення до мотиваційної обумовленості Я-концепції, напрям мотивації збереження стану внутрішньої рівноваги чи розвитку, пошук нових стимулів і самореалізацію; 9) активність–реактивність – пошук причинності у проявах Я-концепції, витоків форм поведінкових реакцій; 10) спадковість–навколишнє середовище – дія генетичних факторів або Я-концепція – продукт навколишнього середовища; 11) пережиття–непережиття змісту Я-концепції; 12) холізм–елементалізм – шляхи вивчення Я-концепції як єдиного цілого або детальний аналіз її компонентів.

Як бачимо, аналіз перерахованих вище шкал-конструктів основних теоретичних положень поняття «Я-концепція» показує, що: по-перше, вони до певної міри концептуально перетинаються; по-друге, з їх допомогою можна встановлювати різницю між дослідниками у визначенні змісту поняття; по-третє, за результатами інтеркореляцій шкал-конструктів можна конкретизувати та уточнити поняття «Я-концепція» [16; 22].

В результаті статистичної обробки шкал-конструктів основних теоретичних положень виявлено три найважливіші фактори: активність (43,2%), гомеостаз (23,2%) та холізм (11,8%). Перший фактор позитивно корелює з холізмом і негативно з системністю, складністю. Другий фактор позитивно корелює зі зміною та усвідомленістю. Простежується негативна кореляція з гомеостазом, що свідчить про прагнення Я-концепції до розвитку та самореалізації. Третій фактор показує позитивну кореляцію з активністю, спадковістю та негативною з гомеостазом. Діаграма власних значень факторів вказує на різке піднесення значень від другого до першого фактора.

На основі процедури кластер-аналізу дослідниками було побудовано дерево класифікації, яке фіксує групи об'єднання шкал-конструктів основних теоретичних положень. У змістовній інтерпретації отриманої ними ієрархічної структури слід зазначити, що диференціація основних теоретичних положень характеризує логіку конкретизації поняття «Я-концепція».

Факторний та кластерний аналіз елементів оціночної решітки виявив наявність чотирьох груп дослідників: 1) А.Маслов та К.Роджерс. Тут необхідно

зазначити, що у другому факторі (21,5 %) присутня висока позитивна кореляція поглядів перелічених вище вчених, а також висока негативна кореляція з теоретичною позицією З.Фрейда; 2) І.І.Лєснокова, С.М.Петрова, В.В.Столін, Р.Бернс, І.С.Кон, С.А.Баклушинський, Г.Г.Овчиннікова, С.Л.Рубінштейн; 3) Т.Шибутані; 4) З. Фрейд.

Отже, вищевикладене переконливо показує, що зміст поняття Я-концепція задається рамками шкал-конструктів основних теоретичних положень.

Для ефективного аналізу сутнісної характеристики Я-концепції велике значення має її співвідношення з поняттям «Ми-концепція». Це значення визначається тим, що у різноманітності поглядів вчених існують різні та суперечливі точки зору щодо питання закономірностей співвідношення соціально-психологічних феноменів Ми і Я в процесі становлення Я-концепції особистості. Одні вважають, що для побудови та реалізації позитивної Я-концепції необхідною умовою є розвиток Ми-концепції. Ця думка характерна для вітчизняної філософсько-психологічної думки, а також символічного інтеракціонізму та персоналістських концепцій у зарубіжній науці. Інші – заперечують значення Ми-концепції в творчій реалізації Я. Це заперечення яскраво проявляється у роботах зарубіжних учених [54; 56; 59; 61].

У науковій літературі з цієї проблеми наголошується, що: по-перше, будь-яка спільність людей характеризується специфічним почуттям усвідомлення своєї єдності – «почуттям Ми», яке є продуктом емоційного відображення дійсності в суспільній самосвідомості та функціонує переважно на повсякденно-емпіричному рівні його відображення (Б.Ф.Поршнев); по-друге, Ми-концепція формується в результаті усвідомлення спільних потреб, інтересів та цілей, а також їхньої тимчасової, просторової та соціально-демографічної відокремленості. Вона функціонує, в основному, теоретично відображеної дійсності, яка виражається у вигляді теоретичних уявлень спільності про свою культуру, соціальні відносини, спосіб життя, усвідомлення своїх настроїв, вчинків, традицій і звичаїв (Н.І.Бетанелі); по-третє, структура концепцій Ми і Я опосередковується і формується у процесі становлення тими основними

системами значень, створених попередніми поколіннями людей (А. Н. Леонтьєв); по-четверте, Ми-концепція посилює психологічну ідентифікацію членів спільноти з цією спільнотою і викликає «вони-схожі» спонукання і акти поведінки (Ю.Б.Захарова); по-п'яте, наявність Ми-концепції передбачає її протиставлення концепції «Вони» (А.А.Кронік); по-шосте, причинами існування Ми-концепції є історичне існування спочатку феномена Ми, а потім виділення Я і механізми ідентифікації [23; 60].

Наші подальші міркування про цілісність структур концепцій Ми та Я засновані на виявленій С.Л.Рубінштейном (1946) закономірності, згідно з якою Ми первинне по відношенню до Я. При цьому багато дослідників (С.А.Баклушинський, І.С. Кон, Дж.Мід, А.Г.Спіркін та ін.) відзначають існування єдності між концепціями Ми і Я, опосередкованого єдністю спільності та особистості, і, зокрема тим, що особа усвідомлює себе через свою приналежність до певної соціальної групи, свою участь у спільній діяльності.

Отже, на думку Н.І.Бетанелі (1980, с.19) «єдність проявляється в тому, що: концепції Ми і Я поєднують інтегровану цілісність своїх підструктур, опосередковану єдністю їхнього суб'єкта (спільності, особистості)». Тоді з погляду цілісності співвідношення структури Ми і Я-концепції може бути: а) інтегрованим, коли підструктури об'єднані єдиною спрямованістю, б) неінтегрованим, коли між підструктурами існують певні неантагоністичні протиріччя, в) дезінтегрованим – між підструктурами існують антагоністичні протиріччя, що супроводжуються збільшенням внутрішньої психічної напруги та внутрішнім конфліктом [52]. Суперечності між Ми та Я-концепцією відображаються у тому, що зміст та спрямованість їх підструктур сформовані різними системами значень. Закон заперечення заперечення проявляється в тому, що досягнуті особою мета та ідеали стають атрибутом реальних Ми та Я-концепцій.

На основі розгляду різних поглядів вчених, результатів розробки структурно-логічної схеми категорійного поняття «Я-концепція» у системі базових категорій психології сформулюємо її сутнісну характеристику. Я-

концепція (self-concept) – інтегральне утворення психіки. Складна, переживана, багатокомпонентна і динамічна система вираження відносин особистості до себе та зовнішнього світу. Формується за законами логіко-мовленнєвого мислення. Я-концепція пов'язує якості особистості щодо себе та зовнішнього світу у минулому, теперішньому та майбутньому. З нею узгоджуються почуття та емоції, вчинки та поведінка, психологічне здоров'я, дії та очікування, успіх у практичній діяльності особистості. Вона перебуває у взаємовпливу єдності з Ми-концепцією.

Аналіз методології соціально-психологічного дослідження показав, що проблема співвідношення Я-концепції і структури особистості є досить складною на загальнометодологічному рівні, де перетинаються психологічні, філософські, природничі, соціологічні аспекти і різні підходи. Це пояснюється наявністю: 1) фундаментальних методологічних проблем співвідношення особистості та діяльності, біологічного та соціального, психічних властивостей та процесів особистості, індивідуального та суспільного; 2) багатозначності психологічного визначення особистості, коли кожен дослідник привносить у зміщення понять «особистість», «індивід», «людина», «індивідуальність», «темперамент», «характер» та «суб'єкт» свій особливий акцент; 3) різних підстав побудови авторських концепцій особистості.

У нашому дослідженні ми розмежовуємо поняття «особистість», «індивідуальність» і «Я-концепція», спираючись на теоретико-методологічні та експериментальні роботи з даної наукової проблеми [50]. Тут ми враховуємо вказівку К.К.Платонова (1965, с.35) на те що, що «іноді поняття «особистість» і «я» ототожнюються, із чим, однак погодитися не можна. «Особистість» – поняття ширше, а «Я» пов'язано в основному з усвідомленням протиставлення себе навколишньому світу і з поняттям наступності свідомості. Крім цього, С. А. Левицький (1995, с. 119) підкреслює, що «Я» відрізняється від душі, від свідомості саме тим, що воно «має» душу і свідомість, володіє ними, будучи по відношенню до них трансцендентним...».

Отож тут доречно відзначити таку думку С.Л.Рубинштейна (1999, с.635). «Але якщо особистість неприйнятна до її свідомості та самосвідомості, то вона і неможлива без них. Людина є особистістю, лише оскільки вона виділяє себе з природи... Без свідомості та самосвідомості не існує особистості... Якщо не можна звести особистість до її самосвідомості, до «Я», то не можна і відривати одне одного...». Зазначене вище дозволяє підкреслити таке: поняття «особистість» є ширшим поняттям, ніж «індивідуальність» та «Я-концепція»; змістовна своєрідність аналізованих понять взаємопов'язана, що необхідно враховувати щодо місця Я-концепції у структурі особистості; розглядати змістовну своєрідність Я-концепції у структурі особи слід як інтеграцію індивідуальних, особистісних та суб'єктно-діяльнісних характеристик.

2.2. Критерії, показники та рівні продуктивного становлення Я-концепції як центральної ланки самосвідомості

Технологія продуктивного становлення Я-концепції вимагає конкретизації системи критеріїв, показників та рівнів. У зв'язку з тим, що сфера вивчення даної проблеми охоплюється соціально-гуманітарними та природничими науками, то проаналізуємо її більш докладно.

Загалом критерій сприймається як ознака, виходячи з якого проводяться оцінка, визначення чи класифікація досліджуваного об'єкта. Він відображає його сутнісні зміни, визначає межу, повноту, прояви у конкретному формовияві. Вибір критерію багато в чому визначається практичним завданням емпіричного дослідження реальної Я-концепції людини.

Вивчення наукової літератури довело, що більшість дослідників погоджуються, що значення критерію постає мірилом рівня відповідності об'єкта своїй сутності. Цей рівень сприймається як «вершина», котра досягнута суб'єктом у процесі становлення його Я-концепції. Однак, не всі вчені розглядають суб'єкта в сукупності його реальних відносин.

Методологія вивчення Я-концепції передбачає врахування цілісності системної детермінації критеріїв, показників та рівнів її становлення у самосвідомості людини [43; 44; 46].

При виборі критеріїв функціонування Я-концепції виходимо з таких положень: по-перше, процес становлення здійснюється у взаємозв'язку, цілісності та взаємовпливі Я-концепції у контексті життєвих подій та життєвих ситуацій; по-друге, необхідно виходити з сутнісної характеристики та структурно-логічної схеми як осереддя самосвідомості Я-концепції; по-третє, враховувати роль і місце Я-концепції в діяльності людини і по-четверте, доцільно спиратися на систему методологічних принципів і методів вивчення процесу становлення Я-концепції загалом.

З емпіричного опису закономірностей становлення Я-концепції як ядра самосвідомості слід використовувати групи таких критеріїв: 1) об'єктивних і суб'єктивних; 2) результативних та процесуальних; 3) нормативних та індивідуально-варіативних; 4) професійної навченості; 5) соціальної активності та професійної прихильності; 6) якісних та кількісних.

Дане припущення підтверджують результати низки досліджень. А.Г. Спіркін та І.І. Чеснокова в якості провідної основи для виділення різних рівнів Я-концепції визначають ступінь розвитку когнітивних, емоційних і вольових процесів, що лежать в основі формування та функціонування різних актів самосвідомості. Утім Р. Бернс, К. Гордон, І.С.Кон основним критерієм для виділення різних рівнів у структурі Я-концепції вбачають ступінь узагальненості відповідних вимірювань Я.

Як критерій ієрархізації структурних складових Я-концепції М. Розенберг висуває ступінь суб'єктивної значущості різних вимірів Я. Згідно з його поглядом, компоненти Я-концепції мають для особистості різну «центральність» і ієрархічно організуються щодо системи її внутрішніх цінностей. Головним критерієм розмежування різних рівнів Я за Г. Вейлент виступає ступінь зрілості захисних механізмів, що утворюють структуру Я-концепції. Інші критерії рівневості представлені у концепціях У. Деймона, Д. Харта та С. Хартера. До них

відносяться: по-перше, компоненти Я-концепції, що центруються в центрі «феноменального поля» свідомості при переході з одного рівня на інший; по-друге, ступінь узагальненості та інтегрованості компонентів Я-концепції.

Як бачимо, існує широкий спектр критеріїв виділення рівнів становлення структури Я-концепції особистості в контексті самосвідомості. Виходячи з того, що Я-концепція, має різні критерії виміру, то виокремлюємо набір таких: 1) інтегральний критерій (оцінює соціально-психологічні характеристики, що інтегрують зміст Я-концепції, життєдіяльності, ситуацій та життєвих подій); 2) окремі критерії (що дають якісно-кількісну характеристику змісту Я-концепції, ситуацій та життєвих подій окремо); 3) поодинокі критерії (поширюються на оцінку окремих компонентів у структурі Я-концепції). Водночас окремі та поодинокі критерії своїм конкретним змістом та характеристиками збагачують інтегральний.

Критеріями аналізу міжподієвих зв'язків постали напрям, знак, тимчасова модальність впливів та їх особистісна приналежність, відповідно до яких виділяються: причинні та цільові; позитивні та негативні; реалізовані, актуальні та потенційні; внутрішньоособистісні, міжособистісні та надособистісні зв'язки. Для визначення показників становлення Я-концепції керівників принциповий характер має співвідношення критеріїв та показників, які тісно пов'язані, але не є однопорядковими категоріями [34; 40; 42]. Для вирішення цієї проблеми існує два погляди: 1) коли не здійснюється розподіл між критеріями та показниками, а наявний їх взаємозв'язок; 2) критерії та показники залежать від конкретної специфіки об'єкта та завдань психологічного дослідження. Тут головна вимога – висока надійність, адекватність об'єктивної та суб'єктивної оцінок, конкретність та інтегративність (В.Г.Зазикін). Із питань співвідношення та розробки критеріїв і показників становлення Я-концепції, слід враховувати: 1) розгляд Я-концепції як цілісного феномену, що включений до системи реальних життєвих відносин; 2) міжподійний детермінаційний зв'язок; 3) інтеграцію знання та реальної практики; 4) вирішальну роль досвіду, професіоналізму, продуктивності або непродуктивності; 5) вирішення протиріч між об'єктивною та суб'єктивною,

абсолютною та відотною, цілісною та частковою сторонами співвідношення критеріїв та показників; 6) оптимальність.

Зауважимо, що показники фіксують певний стан чи рівень розвитку досліджуваної реальності за виділеним критерієм. У нашому дослідженні під час розробки критеріїв і показників враховано наявні в емпіричній практиці психологічної науки підходи до виявлення системних якостей і властивостей цілісної особистості керівника. Відзначимо, що К.К.Платоновим розроблено «карта особистості», куди входять певні риси характеру та основні здібності особистості. До перших належать принциповість, чесність, ініціативність, активність, організованість, оптимізм, поступливість та ін. До других: наукові, організаторські, педагогічні здібності, моральні якості.

У загальні критерії та показники характеристики особистості О.Г.Ковальов включає: підготовленість (загальну та професійну освіту, досвід, компетентність); морально-психологічні якості (переконаність, принциповість, почуття обов'язку, працьовитість, чуйність і уважність до людей); характерологічні якості (товариськість, скромність, врівноваженість, рішучість, твердість); ділові якості (організаторські здібності, вимогливість до людей і себе, творче ставлення до праці, дисциплінованість, підвищення своєї кваліфікації).

Критерії та показники в соціально-психологічній характеристиці особистості розкриваються через технологію самовираження ідейно-моральних, науково-професійних та організаторсько-педагогічних даних, що відображають індивідуально-психологічні, суспільно-психологічні, специфічні особистісні та професійні характеристики суб'єкта життєдіяльності [10; 12].

На підставі власних емпіричних досліджень та аналізу наявної літератури виділяємо такі показники становлення Я-концепції в тріаді: 1) змісту Я-концепції; 2) ситуації, мотивації та діяльності; 3) життєвого шляху та подій. Показниками становлення Я-концепції є результати соціально-психологічного змісту її структури, соціально-рольового стану та досвіду, а також стиль міжособистісних відносин, адекватність побудови, розвитку та реалізації Я-концепції щодо вимог соціуму.

Емпіричними показниками змісту Я-концепції як ядра самосвідомості виступають зовнішні вербальні і невербальні ознаки впевненості у собі. У зв'язку з цим В.Г. Ромек (1997, с.198) виділив наступні формальні змінні та показники: характеристики мови (використання займенника «я»; відкритий і прямий вираз у мові почуттів, бажань і вимог; ясна і однозначна аргументація; прості мовні конструкції відображення у мові почуттів та аргументів партнера, зміст та об'єктивне обґрунтування критики, коротке та чітке обґрунтування вимог чи пропозицій); дистанція спілкування (оптимальна, що відповідає нормам цієї культури); контакт очей (стійкий, але не постійний); гучність голосу (досить голосно, щоб співрозмовник у цих умовах міг чути); паузи (уміння тримати паузу, мовчати у разі потреби); жестикуляція (стримана, жести підкреслюють зміст сказаного); поза (розслаблена); латентний час відповідей (досить короткий); емоційний стан (спокійний, релаксація).

Утім показниками поведінково-діяльнісної активності особи у процесі життя виявляють її Я-концепції є: 1) вчинковий продукт; 2) професіоналізм, інтенсивність та компетентність; 3) способи реалізації компонентів Я-концепції у функціональній діяльності; 4) оцінка стилю прийняття рішення та його реалізація залежно від соціальної позиції та статусу; 5) результати вирішення протиріч; 6) авторитет; 7) дії та вольові вчинки.

Далі звернемося до проблеми визначення рівнів у тріаді площин. Диференціація структур Я-концепції на рівні становлення повинні задовільняти вимоги глибоких, якісних відмінностей між ними. Отже, структура рівнів – це структура якісних визначень. Разом з тим, сукупність рівнів, що диференціюються, не повинна виходити за межі найбільш загальної якості самої цієї системи. Тому рівні є помітними формами реалізації найбільш загальних залежностей становлення Я-концепції в контексті самосвідомості. Одночасно сукупність рівнів має охоплювати всі основні залежності та їх структурувати [43; 44].

Іншою важливою умовою рівневої диференціації становлення Я-концепції особи є вимога ієрархічності відносин між рівнями. Цей принцип

конкретизується у певній сукупності закономірностей міжрівневих взаємодій. На думку Н.Т. Селезньової (1997, с.222-223), вони повинні мати місце в наступних аспектах: по-перше, у плані структури: з кожних двох «сусідніх» рівнів де вищий формується на основі нижчого шляхом його збагачення новими утвореннями та внесенням до нього нової структурної організації, це і спричинює виникнення нових якісних характеристик. У той самий час, нижчий рівень зберігається у знятому вигляді у структурі вищого як із його складових; по-друге, у плані функціонування: оскільки будь-яка багаторівнева система організована на основі принципу достатності, то в першу чергу активуються її ієрархічно нижчі рівні і, якщо вони не забезпечують результат, слід перейти до інших – більш складно організованих; по-третє, у плані генези: однією з важливих сторін розвитку системи виступає процес диференціації рівнів та їх подальшої ієрархізації, причому пізніші рівні, як правило, виступають ієрархічно вищими.

У науковій літературі зазначається, що поняття рівня передбачає реалізацію ідеї «спрощення-ускладнення». При цьому очевидно, що сам параметр складності є відносним. Додатковим до цього параметра постає виділення рівнів з урахуванням їх відповідності генетичним стадіям розвитку, тобто, більш складно організованим вважається той, який пізніше формується у процесі становлення Я-концепції.

Усі зазначені вище вимоги диференціації рівнів мають бути безпосередньо пов'язані: по-перше, із закономірною динамікою змісту Я-концепції у часі, зміною фаз та етапів її розвитку й становлення; по-друге, з різною мірою закономірної розгорнутості операційного складу та якісної трансформації ядерних компонентів Я-концепції, що лежать в основі її формування; по-третє, зі змістом операційного складу структур Я-концепції, який залежить від їхньої інваріантної компонентної побудови. Отже, всі теоретично можливі відмінності міри розгорнутості операційного складу являють собою континуум, утворений крайніми значеннями кінцевої множини базових компонентів – від повної не розгорнутості до максимальної представленості.

Звернемося до аналізу існуючих підходів виділення рівнів структурного становлення Я-концепції особистості. В.В. Столін (1983, 1985, 1987) визначає рівні Я-концепції через рівні активності суб'єкта. У дослідженні І.С.Кона (1978) нижній рівень самосвідомості утворений слабоструктурованими, малоусвідомленими установками, в яких домінує емоційний компонент. На вищих рівнях самоустановки набувають дедалі більше узагальнений і структурований характер і інтегруються в цілісний образ Я.

Така думка належить К.Гордону (1968). Він фактично так само розглядає кілька рівнів Я-концепції, виділення яких підпорядковується тій самій логіці: рівень конкретної самопрезентації (що включає усвідомлення та оцінку окремих характеристик) вважається вихідним у структурі Я-концепції; на її вершині розташовується глобальний, підсумковий вимір, як самооцінка. За Р. Бернсом (1986) вершина ієрархічної структури Я-концепції представлена глобальною Я-концепцією, що включає всілякі межі індивідуальної самосвідомості. Другий рівень Я-концепції утворюють вимірювання, виділені У.Джеймсом – Я-як-суб'єкт та Я-як-об'єкт. Нижній рівень поданий сукупністю конкретних установок, що мають різні модальності [43].

У структурі Я-концепції Г.Вейлент розкриває чотири рівні захисних механізмів: 1) психотичні; 2) незрілі; 3) невротичні; 4) зрілі. Згідно з його науковими поглядами, всі захисні механізми вищого рівня мають своїх «попередників» на кожному з нижчих рівнів. Так, наприклад, альтруїзм відноситься до системи «зрілих механізмів». Його безпосереднім «попередником» на рівні «невротичних механізмів» є «реактивна освіта», якій, зі свого боку, відповідає механізм «проекція», що належить до рівня «незрілих механізмів».

Аналіз наукових праць У.Деймона та Д.Харта показав, що вони виділяють чотири рівні розвитку Я-концепції. При цьому в структурі «ті» насамперед усвідомлюється фізичне Я, потім – активне Я, соціальне Я, і нарешті, психологічне Я. Перехід на кожен новий рівень характеризується своїм «центральною» об'єктом свідомості. На першому рівні домінуючим виявляється

фізичне Я, причому саме опис обмежується простою фіксацією окремих властивостей без будь-яких спроб їх об'єднання та оцінок їхньої значущості. Другий рівень відрізняється від попереднього особливостями формального та змістовного характеру. Третій рівень продовжує інтегративну тенденцію в усвідомленні особистістю різних аспектів свого Я. Причому на цьому рівні ця інтеграція здійснюється через соціальне Я. Четвертий рівень – всі аспекти самоопису інтегруються щодо системи моральних переконань особистості.

Отже, у концепції У.Деймона і Д.Харта перехід на кожний наступний рівень супроводжується змінами змістовних характеристик Я-концепції. Наприклад, перехід на рівень усвідомлення психологічного Я не означає, що фізичне Я, активне Я і соціальне Я перестають при цьому усвідомлюватись. Змінюється лише той «кут погляду», під яким вони починають усвідомлюватись на новому рівні, а також ступінь узагальненості та інтегрованості цих компонентів структури Я-концепції.

Відповідно до уявлень С. Хартера (1985) диференціація різних рівнів Я-концепції розглядається ним у послідовності, що відображає траєкторію онтогенетичного розвитку особистості та усвідомлення нею своїх фізичних властивостей, поведінкових характеристик, емоційно-мотиваційної сфери, а також інтелектуальних властивостей.

Найбільш ранні самоописання здійснюються у термінах фізичних характеристик. Наступний рівень у розвитку самоописання представляє собою терміни поведінкових особливостей. Третій рівень – «емоційний» самоопис, четвертий – «мотиваційний», п'ятий охоплює самоопис у термінах розумової активності.

Перехід з рівня на інший крім динаміки змістовних характеристик Я-концепції супроводжується зростанням ступеня узагальненості тих понять, які застосовуються для самоопису кожному з виділених вище рівнів. Ці так звані «структурні зрушення» включають чотири стадії, кожна з яких має два рівні.

На першій стадії самоопис здійснюється у термінах окремих властивостей, особливостей поведінки та емоцій. На другій – окремі прояви інтегруються у

риси, на третій відбувається їх об'єднання у певні мислительні схеми та конкретні дії життєдіяльності. На четвертій стадії ці узагальнення інтегруються до «вищого порядку». Як бачимо, рух до кожної наступної стадії включає процеси об'єднання та синтезу.

Таким чином, у площині Я-концепції при взаємодії всіх її структурних та змістовних компонентів можна виділити такі рівні її становлення у сфері самосвідомості: 1) агармонійний – у структурі Я-концепції зв'язки слабкі або відсутні; взаємини зі світом нестійкі, має місце спростування у розумінні себе та інших; 2) дисгармонійний – зміст структури Я-концепції характеризується наявністю зв'язку, але вона має або виражений суперечливий характер, або відрізняється домінуванням певних компонентів і якостей, тому діапазон відносин з навколишнім світом коливається від безініціативного до активного; 3) змішаний – поєднання характеристик дисгармонійного та оптимального рівнів; 4) оптимальний – структурні зв'язки Я-концепції стійкі; відсутнє домінування певних компонентів; рівновага відносин до себе та зовнішнього світу; з'являється прагнення самореалізації; 5) гармонійний – у структурі Я-концепції стійкі та виражені зв'язки, діалогічна модель відносин зі світом, самореалізація через різні способи. З цим рівнем ми пов'язуємо і вирішення проблеми самовдосконалення особистості.

Сукупність критеріїв, показників та рівнів процесу становлення Я-концепції в сфері самосвідомості охоплює закономірну динаміку змісту концептуального Я в часі, зміну фаз та етапів його формування, а також розгорнутість операційного складу та якісну трансформацію базових та функціональних компонентів Я-концепції.

Висновки до розділу 2

1. Існують такі визначення поняття «Я-концепція»: а) є те, ким є; б) є те, яким мене хочуть бачити; в) сукупність установок, спрямованих на самого себе; г) система образів Я та образів людини; д) система самосприйняття; е)

унікальність нейроструктурних основ індивідуального Я людини. Сучасна психологія розглядає Я-концепцію як неповторну систему уявлень людини про саму себе.

2. За наявності широкого спектра суперечливих думок на природу понять «самооцінка», «образ Я» і «самовідношення» в рамках проблеми самосвідомості, найбільш ефективним є їх розгляд за допомогою більш загального поняття, яким є Я-концепція. Не можна змішувати поняття «самосвідомість», «образ Я», «самовідношення» і «самооцінка». Це різні компоненти структури Я-концепції. Насправді вони злиті і розділити їх можна абстрактно в аналізі, щоб усвідомити природу та сутнісну характеристику Я-концепції. Необхідно розводити поняття «Я-концепція» та «самосвідомість», у зв'язку з тим, що Я-концепція є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості та несвідомого.

3. Існує взаємовпливова єдність підструктур концепцій Ми і Я, опосередкована єдністю спільності та особистості, а також системами значень. При цьому Ми-концепція виражається у вигляді теоретичних уявлень спільності про свою культуру, соціальні відносини, спосіб життя, усвідомлення своїх настроїв, вчинків, традицій та звичаїв.

4. Я-концепція окреслюється як: інтегральна сфера психіки; складна, переживана, багатокomпонентна і динамічна система вираження ставлення особистості до себе і соціального довкілля, природою якої є оцінка діяльності свідомості; санкціонувальне осереддя щодо себе та зовнішнього світу, з яким узгоджуються почуття та емоції, вчинки та поведінка, психологічне здоров'я та успіх у практичній діяльності особистості. Водночас формування багатозначності Я-концепції визначається: 1) віковими проявами показників її соціально-психологічного змісту; 2) прийняттям людиною різних ролей; 3) розмаїттям її потреб та діяльностей; 4) соціально-психологічними особливостями сприйняття людиною себе і навколишніх; 5) широким спектром способів у конструювання обсягу та змісту цього поняття.

5. Поняття «особистість» є ширшим поняттям, ніж «індивідуальність» та «Я-концепція»; змістовна своєрідність аналізованих понять взаємопов'язана, що

потрібно враховувати при визначенні місця Я-концепції у структурі особистості та у життєдіяльності особи, котра є багаторівневою структурою, у якій перетинаються індивідуальні, особистісні, індивідуальнісні та суб'єктні властивості, різноманіття стосунків, діяльностей і психологічних новоутворень.

ВИСНОВКИ

1. Розгляд проблем Я-концепції у сучасній науці повною мірою враховує дані психологічного вивчення глибинних, внутрішніх механізмів її становлення. Вивчення розвитку та закономірностей наукових досліджень Я-концепції у вітчизняній та зарубіжній психології показало, що побудова теорії Я-концепції здійснюється на основі певної філософської методології; відбувається зростання наукового інтересу до пізнання глибинних, сутнісних проблем суб'єктивного світу людини, що виражається в прагненні до комплексного, багатоаспектного осмислення феномену Я-концепції; найбільш продуктивними у вивченні Я-концепції є напрями, що спираються на психотерапевтичний досвід та інтегрують ідеї інших наукових шкіл; спостерігається посилення гуманізації психологічного знання та диференційованого підходу до реальної Я-концепції людей, що сформувалися в різноманітних умовах життя суспільства.

2. Проаналізувавши вирішення проблеми Я-концепції в системних дослідженнях психології виявлено, що закономірності наукового вивчення даного феномену залежать від співвідношення методологічного, теоретичного та емпіричного рівнів досліджень та загального спрямування особистісної теорії. Під впливом цієї залежності складаються: 1) наукове розуміння, теорія та закономірності психологічного вивчення Я-концепції; 2) взаємозв'язок між розвитком психологічної науки та зростанням уваги дослідників до пізнання суб'єктивного світу особистості; 3) наявність загальних тенденцій і недоліків у науковому вирішенні проблеми Я-концепції.

3. Різні теоретичні підходи до проблеми вивчення Я-концепції в основних напрямках зарубіжної психологічної науки відображають позначення проблеми самореалізації та самоактуалізації самості (аналітична психологія); визнання динаміки процесу становлення Я-концепції забезпечує зв'язок зовнішніх і внутрішніх подій, цілісність поведінки і об'єднання минулого досвіду особистості, її потенційних можливостей і виборів (психосоціальна теорія); фундаментальне відкриття Я-психології про необхідність присутності інших

людей, що сприяють переживанню досвіду та появі Я-концепції; припущення про модифікацію свідомості, рефлексивного мислення та когнітивних структур Я-концепції (когнітивна психологія); операційне визначення феноменів Я-концепції та конструктів теорії особистості, розробку серії їх точних вимірів (гуманістична психологія); принципи розуміння самоповаги (гуманістична психологія); використання у багатому емпіричному матеріалі психобіографічного методу дослідження перетворення Я-концепції під впливом історичних подій (когнітивна та гуманістична психологія).

4. Існують такі визначення поняття «Я-концепція»: 1) є те, ким є; 2) є те, яким мене хочуть бачити; 3) сукупність установок, спрямованих на самого себе; 4) система образів Я та образів людини; 5) система самосприйняття; 6) унікальність нейроструктурних основ індивідуального Я людини. Сучасна психологія розглядає Я-концепцію як неповторну систему уявлень людини про себе.

5. Формування багатозначності Я-концепції визначається: а) віковими проявами характеристик соціально-психологічного змісту; б) прийняття людиною різних ролей; в) різноманіттям її потреб та діяльностей; г) соціально-психологічними особливостями сприйняття людиною себе та іншої людини; д) широким спектром способів і засобів психологічного у конструюванні даного поняття.

6. Теоретичні положення щодо поняття «Я-концепція» переконливо доводять, що: 1) вона є складною системою та її потрібно вивчати за компонентами; 2) Я-концепція змінюється, усвідомлюється та багатокомпонентно розвивається у процесі соціалізації; 3) мотиваційна зумовленість Я-концепції спрямована на особистісне зростання і самореалізацію людини.

7. За наявності широкого спектра суперечливих думок на обсяг і зміст понять «самооцінка», «образ Я» і «самовідношення» в рамках проблеми самосвідомості, найбільш ефективним є їх розгляд за допомогою більш загального поняття, яким є *Я-концепція*. При цьому не можна змішувати поняття

«самосвідомість», «образ Я», «самовідношення» та «самооцінка». Це різні компоненти структури Я-концепції. Насправді вони злиті і розмежувати їх можна абстрактно в аналізі, щоб усвідомити природу та сутнісну характеристику Я-концепції. Потрібно розводити поняття «Я-концепція» та «самосвідомість» у зв'язку з тим, що Я-концепція є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості та несвідомого.

8. Я-концепція в нашому дослідженні визначається як: по-перше, загальне утворення психіки у сферному вимірі її самосвідомості; по-друге, складна, пережита, багатокомпонентна і динамічна система вираження ставлення особистості до себе і навколишнього довкілля, природою якої є оцінкова діяльність свідомості; по-третє, санкціонуючий механізм стосовно себе та зовнішнього світу, з яким узгоджуються почуття та емоції, вчинки та поведінка, психологічне здоров'я та успіх у практичній діяльності особистості.

9. Структурні та змістові компоненти моделі Я-концепції свідчить про те, що:

1) модель Я-концепції має складну, багатокомпонентну, багаторівневу та багатоканальну структуру;

2) у всіх моделях підкреслюється наявність суб'єктивних та об'єктивних просторів;

3) незважаючи на значні відмінності у визначенні внутрішньої структури Я-концепції, властивих їй функцій і можливої динаміки, всіх авторів об'єднує одне загальне положення: Я-концепція не тільки розвивається і реалізується, а й виражається безпосередньо в процесах відображення взаємодії, пізнання та відносин з іншими людьми, значущими предметами;

4) особливе значення у структурі Я-концепції відводиться досвіду особистості, що формує її соціально-психологічний зміст;

5) модель Я-концепції поєднує біологічний, психологічний і соціальний рівні проявів особистості, будучи його «підсумковим продуктом»;

6) уявлення про ядерні компоненти структури Я-концепції створює основу не тільки для емпіричного опису її соціально-психологічних характеристик

змістовної наповненості, а й теоретичної розробки структурно-логічної схеми категорійного поняття «Я-концепція» у системі базових категорій психології.

В основі неоднозначності уявлень про модель Я-концепції перебувають різні методологічні орієнтації і теоретичні уявлення, концептуальні та історичні особливості підходів дослідників до взаємозв'язку ідеального світу теоретизування, експерименту та практики становлення реальної Я-концепції особистості, а також емпіричного опису її соціально-психологічних характеристик.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: Автореферат канд. дис... психол. наук. Київ. 2003.
2. Бамбурак Н. Позитивне збагачення Я-концепції особистості у контексті інноваційного освітнього довкілля. *Психологія і суспільство*. 2007. № 2. С. 16-24.
3. Басюк О. Б. Залежність "образу Я" від значущих інших як складова невротичності в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 11. С. 12-16.
4. Батищева Г. О. Стежина до свого "Я" : програма формування психологічного здоров'я учнів. *Психологічна газета*. 2006. № 4. С. 3-22.
5. Бех І. Д Роль самопізнання у вихованні учнів. *Початкова школа*. 1988. № 6. С.4 – 8.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
7. Білецький О. М. Визначення головних феноменів самосвідомості особистості. *Психологічний часопис*. 2017. № 3. С. 5–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2017_3_3
8. Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посібник / для студ. психол. і педагог. спеціальностей. Львів: Край, 2005.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
10. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
11. Газнюк Л. "Філософія наративу" в персональному бутті людини. *Філософська думка*. 2004. № 4. С. 3-15.
12. Гірняк А.Н. Психологія модульно-розвивальної взаємодії: монографія. Тернопіль: ВПЦ «Університетська думка». 2020. 376 с.

13. Грень Л. Я-концепція – методологічна основа саморозвитку і самовдосконалення студентів у навчально-виховному процесі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 3. С. 191-199.
14. Єфімова С. Самоконцепція та самооцінка особистості. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2009. № 6. С. 86-87.
15. Зборовська Н.В. Код української літератури: Проєкт психоісторії новітньої української літератури: монографія. Київ: Академвидав, 2006. 504 с.
16. Зубкова І.Ю. Я-образ для мене та інших. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 4. С. 39 – 40.
17. Дорошенко М. М. Актуальний та ідеальний образ "Я" в осіб з виразковою хворобою дванадцятипалої кишки. *Вісник Київського міжнародного університету. Сер. Психологічні науки* / гол. ред. Т. О. Піроженко. Київ, 2005. Вип. 7. С. 20-29.
18. Калаш О. В. Самосвідомість і образ "Я". *Виховна робота в школі*. 2009. № 6. С. 50-51.
19. Кант І. Критика чистого розуму: пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
20. Кириленко С. Виховна система "Я - особистість". *Початкова школа*. 2006. № 4. С. 47-50.
21. Кіреєва У. Психологічний аналіз Я-концепції у контексті самосвідомості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 120-130.
22. Кіреєва У. Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С.111-119.
23. Кірейчева Є. В. Соціально-психологічні умови розвитку Я-концепції майбутніх учителів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. ДВНЗ "Ун-т менеджменту освіти". Київ, 2010. 19 с.
24. Клибанівська Т. М. Теоретичні аспекти дослідження самосвідомості особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. І. Вип. 51. С. 37–42. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/20354.pdf>

25. Комінко С., Курант Л., Самборська О. Федотюк Т., Ніколенко С. Психологія в менеджменті. Тернопіль, 1999. 400 с.
26. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. Київ: Освіта, 1998. 255 с.
27. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. Київ: КДУ ім. Тараса Шевченка, 1995. 304 с.
28. Корчевська Т. Формування позитивної Я-концепції в ранній юності. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2006. Вип. 12. С. 192-195.
29. Крайніков Е.В. Психологія розвитку: Словник-довідник. Київ: Арістей, 2004. 260 с.
30. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків. *Психологія і суспільство*. 2009. № 1. С.134-151.
31. Кучеренко С. Розвиток самосвідомості юнаків засобами кольорового тренінгу. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 120-136.
32. Кучер Г. Розвиток і становлення образу "Я" в юнацькому віці. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2005. № 7. С. 145-149.
33. Липка М.М. Взаємоспричинена генеза когнітивних організованостей Я-концепції особистості. Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 4-5 листопада 2022 р.) в 2 т. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. Т.1. С.138-141.
34. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
35. Овсянецька Л.П. До проблеми психологічної сутності домагань особистості. *Філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 1999. Вил. 3. № 1. С. 55-62.
36. Пов'якель Н.І. Характеристики Я-концепції як чинника продуктивності саморегуляції професійного мислення у вирішенні конфліктів.

Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України. Київ: Міленіум, 2003. Том I. Ч.10. С. 43– 47.

37. Радчук Г. К. Психолого-педагогічні умови гармонізації Я-концепції майбутніх практичних психологів : Методичні рекомендації для викладачів ВНЗ та практичних психологів освіти. Тернопіль, 2002. 48 с.

38. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. Вид. 3-тє. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.

39. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

40. Федорінов Д. Формування Я-концепції в юнацькому віці. Психолог. Шкільний світ. 2006. № 10. С. 5-8.

41. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

42. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.

43. Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2006. 360 с.

44. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

45. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.

46. Фурман О.Є. Джерела та засади досягнення позитивно-гармонійної Я-концепції як структурно-функціональної цілісності. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 142-168.

47. Чамата П.Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості. *Загальна психологія*: хрестоматія: навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів. / упоряд. О.В. Скрипченко [та ін.]. Київ: Каравела, 2008.

48. Чарнецькі К. Психологія професійного розвитку особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. психол. наук: спец. 19.00.07. Київ, 1999. 32 с.
49. Череднік Г. Становлення позитивної Я-концепції в умовах школи здоров'я. *Експеримент. Психолог. Шкільний світ*. 2004. № 36. С. 8-10.
50. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. 2005. № 14. С. 98-106.
51. Ямницький В. М. Кожне життя - як творчість (теоретичні аспекти технології розвитку життєтворчої активності особистості). *Гуманітарні науки*. 2005. № 2. С. 116-128.
52. Яценко Т. С. Психологічні основи психокорекції: навч. посіб. Київ: Либідь, 1996. 246 с.
53. Ackerman, Courtney. What is Self-Concept Theory in Psychology? Definition + Examples. *Positive Psychology Program*, 7 June 2018. <https://positivepsychologyprogram.com/self-concept/>
54. Carruthers P. Comparative psychology without consciousness. *Consciousness and cognition*. 2018. Vol. 63. P. 47-60. DOI: 10.1016/j.concog.2018.06.012
55. Chalmers D. MindPapers: A Bibliography of the Philosophy of Mind and the Science of Consciousness. URL: <http://consc.net/mindpapers/>
56. Cherry K. "What is Self-concept and How Does it Form?" *Verywell Mind*. 23 May. 2018.
57. de la Torre-Cruz, M.J. López-Serrano, S. Ruiz-Ariza, A. Martínez-López, E.J. Perceived parental support toward physical activity positively predicts physical self-concept in young adolescents. *Educ. Psychol.* **2019**, 39, 941–959. [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]
58. Harris M.A. Orth U. The link between self-esteem and social relationships: A meta-analysis of longitudinal studies. *J. Personal. Soc. Psychol.* **2020**, 119, 1459–1477. [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]

59. Marcus H. Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. P. 63-78.
60. Mariana Lypka. Peculiarities of the mutuality caused development of personality self-consciousness and Self-concept. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 154-162.
61. Yildirim G. Atilla G. The effect of selfefficacy on mindfulness and self-esteem. *Eskişehir Osman. Univ. J. Soc. Sci.* **2020**, 21, 59–84. [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]